

УДК 351.746.1-051(477.42)«1938/1940»(045)

*Сергій КОКІН\**

**Доля співробітників УНКВС  
по Житомирській області – організаторів та  
виконавців «Великого терору» (за матеріалами  
архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.)**

На основі архівно-кримінальних справ, матеріалів службового та судового розслідування досліджено механізм творення злочину щодо масового вбивства людей у Житомирській області у 1937–1938 рр. Розкрито подальші долі співробітників органів державної безпеки – виконавців наказів вищого політичного керівництва СРСР.

Ключові слова: УНКВС, Житомир, політичні репресії.

Предметом даного дослідження є розслідування органами НКВС та військової прокуратури злочинів, скоєних співробітниками Управління НКВС по Житомирській області під час проведення масових репресій 1937–1938 рр., а також результати судового розгляду матеріалів відповідних кримінальних справ на чекістів у 1939–1940 рр. Автор намагався за допомогою архівних документів якомога точніше реконструювати історичні події та звернути увагу на конкретні персоналії і деталі. У поєднанні із зусиллями інших дослідників це сприятиме вирішенню такого актуального завдання у вивченні вітчизняної історії та історії радянських органів державної безпеки, як визначення загальнотипових рис та конкретних особливостей репресивної діяльності органів НКВС у різних регіонах тодішньої Української РСР.

Специфіка Житомирської області полягала в тому, що до 22 вересня 1937 р. її територія входила до складу двох інших областей – Київської та Вінницької<sup>1</sup>. Відповідно структура органів

---

\* *Кокін Сергій Анатолійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

<sup>1</sup> За адміністративно-територіальним поділом УСРР 1932 р., до складу Київської області увійшли 27, а до складу Вінницької – 5 районів, які згодом стали територією Житомирської області. У 1935–1936 рр. у складі Київської області створено Коростенський, Новоград-Волинський і Житомирський округи. 22 вересня 1937 р. до складу Житомирської області увійшли всі

НКВС та їх кадровий склад – безпосередні виконавці масового терору в регіоні – протягом 1937–1938 рр. зазнали змін<sup>2</sup>. Це дещо ускладнює історичний аналіз їхньої діяльності. Для полегшення цього завдання автор умовно поділив ці роки на два періоди – київсько-вінницький (до жовтня 1937 р.) та житомирський (до грудня 1938 р.).

До жовтня 1937 р. оперативно-слідчу діяльність на більшій частині Житомирщини здійснювало УНКВС по Київській області. Начальником УНКВС був старший майор держбезпеки Микола Давидович Шаров (Шавер) (1897–1939), а його заступником з 16 серпня 1937 р. – капітан держбезпеки Лаврентій Трохимович Якушев (Бабкін) (1903–1986)<sup>3</sup>. Житомирський окрвдділ НКВС очолював капітан держбезпеки Юхим Самійлович Шатов (Ліфшен) (1902 р.н.), Новоград-Волинський – старший лейтенант держбезпеки Абрам Григорович Масловський

---

райони і міськради зазначених округів, 8 інших районів Київської області та 4 райони і Бердичівська міськрада Вінницької області. Див.: Довідка про зміни в адміністративно-територіальному поділі Житомирської області. 1917–2003 рр. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2006. – Кн. 1. – С. 655–656.

<sup>2</sup> Про структуру і керівників органів НКВС на Житомирщині див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Редколегія: Ю. Шаповал, Г. Куромія (співгол.) та ін.; авт.-упор.: С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. – К.: «Либідь», 2009. – С. 143–145; *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2010. – Кн. 3. – С. 9–23.

<sup>3</sup> Л. Якушев прибув до Києва з посади заступника начальника 4-го відділу УНКВС по Харківській області. (Цей та деякі інші відділи входили до складу Управління державної безпеки (УДБ) УНКВС. Автор надалі називає відділи, у тому числі й НКВС УРСР, без зазначення їх як структурних одиниць УДБ). Його попередня служба з 1920 р. проходила у периферійних органах НК–ДПУ. Важливим стало призначення у 1930 р. начальником інформаційного відділу Харківського оперативного сектора ДПУ УСРР. Він продовжував працювати у регіональному органі, але вже у столиці УСРР – Харкові, на виду у партійного й чекістського керівництва. Коли влітку 1937 р. відбувалися кадрові переміщення в НКВС, його перевели до нової столиці УРСР – Києва – і призначили на дві сходинки вище за посадою. Службовий досвід і зв'язки, які він здобув у Харкові, обумовили його появу і на посаді начальника УНКВС по Житомирській області.

(1900/1901 р.н.), а Коростенський – капітан держбезпеки Нісон Шльомович Новаковський (1894–1938), водночас він був начальником Особливого відділу<sup>4</sup> 46-ї стрілецької дивізії<sup>5</sup>. 10 серпня 1937 р. його змінив капітан міліції Андріан Олександрович Петерс (Здебський) (1899 р.н.). Зазначений керівний склад УНКВС по Київській області та окружних відділів НКВС був провідником репресивних імпульсів з центру, безпосереднім організатором і виконавцем Великого терору на більшій території Житомирщини у київсько-вінницькій період<sup>6</sup>.

Однак, основним об'єктом службових розслідувань, кримінальних проваджень і судових процесів стосовно співробітників НКВС стали події другого періоду, тому автор зосередив увагу на ньому. 29 вересня 1937 р. було створено УНКВС по Житомирській області. Два дні потому в.о. начальника УНКВС призначений Л. Якушев. Ще через місяць його заступником став старший лейтенант держбезпеки Григорій Йосипович Гришин-Шенкман (1903 р.н.), колишній начальник 3-го відділу УНКВС по Одеській області. Кандидатуру заступника обрав особисто

<sup>4</sup> Підпорядкування особливих відділів у Збройних силах СРСР і апаратах НКВС і УНКВС протягом 1937–1941 рр. змінювалося, але основний час вони були підпорядковані ГУДБ НКВС СРСР. Для зручності автор надалі подає назву відділів (ОВ) без зазначення їх підпорядкування.

<sup>5</sup> 46-а стрілецька дивізія 15-го стрілецького корпусу КВО РСЧА дислокувалася у м. Коростень і частково – у м. Малин Київської (потім Житомирської) області. 26 липня 1938 р. КВО перетворено на Київський Особливий військовий округ (КОВО).

<sup>6</sup> В історичній літературі досить повно описані діяльність органів НКВС та її результати під час масових репресій на Житомирщині у київсько-вінницький період. Головну увагу приділено основним напрямам терору та жертвам репресій. У рамках програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» вийшло сім книг тому «Реабілітовані історією. Житомирська область». На основі вивчення архівних кримінальних справ жертв репресій, а також інших джерел члени науково-редакційної групи опублікували численні документи, біографічні і статистичні дані та інші матеріали, які дають змогу побачити «Великий терор» на Житомирщині в усіх його вимірах. Розповіли вони і про деяких виконавців репресій, що полегшує завдання автора даної статті. Див.: Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2006. – Кн. 1. – 724 с.; 2008. – Кн. 2. – 768 с.; 2010. – Кн. 3. – 808 с.; 2011. – Кн. 4. – 788 с.; 2011. – Кн. 5. – 796 с.; 2013. – Кн. 6. – 696 с.; 2015 – Кн. 7, ч. 1. – 706 с.

нарком внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Ізраїль Мойсейович Леплевський (1896–1938). Він вважав, що «Якушев в оперативному відношенні слабший за Гришина, але має інші переваги», і що «Гришин, безумовно, забезпечить оперативне керівництво Облуправління»<sup>7</sup>.

Водночас з Л. Якушевим приступили до виконання своїх обов'язків начальник 3-го відділу А. Масловський (представник місцевих кадрів), начальник 4-го відділу лейтенант держбезпеки Андрій Андрійович Лукьянов (1904 р.н.) (працював разом з Якушевим у Харкові начальником відділення 4-го відділу УНКВС) і начальник 5-го відділу старший лейтенант держбезпеки Василь Євгенович Лебедев (1900 р.н.) (переведений з посади начальника ОВ 9-ї кавалерійської дивізії<sup>8</sup>). 19 жовтня 1937 р. начальником 2-го відділу став молодший лейтенант держбезпеки Ісай Ісайович Гершкович (1906 р.н.), колишній начальник 9-го відділення УНКВС по Дніпропетровській області.

12 жовтня 1937 р. начальниками відділень 3-го відділу були призначені: 1-го – колишній начальник Олевського райвідділу НКВС лейтенант держбезпеки Володимир Якович Вольський (Кіцис) (1899 р.н.); 2-го – колишній начальник 3-го відділення Житомирського окрвідділу НКВС молодший лейтенант держбезпеки Олександр Анатолійович Вадіс (1906–1968); 3-го – колишній оперуповноважений 3-го відділу УНКВС по Київській області сержант держбезпеки Борис Іванович Ювженко (1907 р.н.); 4-го – колишній оперуповноважений 3-го відділення Житомирського окрвідділу НКВС сержант держбезпеки Данило Іванович Манько (1909–1940); 5-го – колишній оперуповноважений 3-го відділення Коростенського окрвідділу НКВС сержант держбезпеки Григорій Мойсейович Басай (1912–1941)<sup>9</sup>.

<sup>7</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 149–150.

<sup>8</sup> 9-а кавалерійська дивізія 1-го кавкорпусу Червоного козацтва КВО дислокувалася у м. Гайсин Вінницької обл.

<sup>9</sup> Пізніше Г. Басай пояснив, що очолював практично неіснуюче сільськогосподарське відділення, потім – відділення різного шпигунства, а з квітня по липень 1938 р. – 1-е (польське). Згодом був переведений до НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 12. Особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР (далі – ОІ), спр. 135, т. 1, арк. 142–143.

Тоді ж заступником начальника 4-го відділу став колишній начальник відділення 4-го відділу УНКВС по Київській області лейтенант держбезпеки Матвій Еммануїлович Леснов-Ізраїлев (1905–1940). Начальниками відділень 4-го відділу були призначені: 1-го – колишній начальник 4-го відділення Житомирського окрввідділу НКВС старший лейтенант держбезпеки Самуїл Аронович Зеленер (1902 р.н.); 2-го – колишній начальник райвідділу НКВС ім. Кагановича лейтенант держбезпеки Анатолій Павлович Стукановський (1903 р.н.); 3-го – колишній начальник 4-го відділення Коростенського окрввідділу НКВС лейтенант держбезпеки Данило Йосипович Малука (1903–1940); 4-го – колишній начальник Андрушівського райвідділу НКВС молодший лейтенант держбезпеки Севастьян Іванович Поліщук (1905 р.н.)<sup>10</sup>.

28 листопада 1937 р. т.в.о. помічника начальника 5-го відділу УНКВС був призначений лейтенант держбезпеки Наум Анатолійович Ремов-Поберьозкін (1902–1939), який раніше обіймав аналогічну посаду в УНКВС по Київській області<sup>11</sup>.

Таким чином, керівниками нижньої ланки у 3-му, 4-му і, частково, 5-му відділах УНКВС були місцеві чекістські кадри, які знали всі нюанси попередньої репресивної діяльності органів НКВС в регіоні, що мовою чекістів називалося «знанням оперативної обстановки в області». Цим компенсувалась недостатня обізнаність щодо цього керівників більш високого рангу, які прибули з інших регіонів.

Після створення Житомирської області окружні відділи НКВС делегували частину своїх кадрів на роботу до обласного центру, а самі були реорганізовані в міські. 12 жовтня 1937 р. приступили до виконання обов'язків начальників міськвідділів

---

<sup>10</sup> Див.: *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 14–17. С. Поліщук з 1 липня 1939 р. очолив 1-й спецвідділ УНКВС, з 2 липня 1940 р. став помічником, а з 8 квітня 1941 р. – заступником начальника УНКВС. З серпня 1941 р. – т.в.о. начальника 1-го сектору 4-го управління НКВС УРСР. З 1 квітня 1942 р. виключений зі списків особового складу як зниклий безвісти на фронті.

<sup>11</sup> Див.: *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 17.

НКВС: Бердичівського – старший лейтенант держбезпеки Всеволод Савич Мартинюк (1900–1938), Коростенського – колишній т.в.о. оперуповноваженого 4-го відділу УНКВС по Київській області сержант держбезпеки Мойсей Ірмович Гіліс (1909 р.н.), Новоград-Волинського – колишній начальник Ярунського райвідділу НКВС молодший лейтенант держбезпеки Григорій Дмитрович Артем'єв (1906–1944)<sup>12</sup>.

На керівниках районних відділів і відділень НКВС ми зупинятися не будемо, згадаємо лише про одного. 12 листопада 1937 р. начальником Олевського райвідділу НКВС призначений колишній оперуповноважений 3-го відділу УНКВС по Житомирській області молодший лейтенант держбезпеки Антон Андрійович Гостинцев (1906 р.н.). У липні 1938 р. його переведено на посаду начальника Чуднівського райвідділу НКВС.

Названі та деякі інші особи були основними провідниками, організаторами і виконавцями масового терору на Житомирщині на початку його другого періоду. Після призначення 25 січня 1938 р. комісара держбезпеки 3-го рангу Олександра Івановича Успенського (1902–1940) наркомом внутрішніх справ УРСР, Л. Якушева 26 лютого 1938 р. звільнили із посади і згодом відрядили до НКВС СРСР. Його місце зайняв капітан держбезпеки Григорій Матвійович Вяткін (1900–1939), переведений з Москви, з посади начальника 6-го відділення 6-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Ще раніше, у січні 1938 р., був звільнений з посади і відряджений до НКВС УРСР В. Лебедев. Замість нього т.в.о. начальника 5-го відділу 26 лютого 1938 р. був призначений Н. Ремов-Поберьозкін<sup>13</sup>. У липні 1938 р. він очолив новостворений 6-й відділ, а у серпні відряджений у розпорядження НКВС СРСР<sup>14</sup>. Були також звільнені з посад і відряджені на роботу у

<sup>12</sup> Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 145. Пізніше Г. Артем'єв стверджував, що посаду начальника Новоград-Волинського міськвідділу НКВС він прийняв наприкінці лютого 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 1, арк. 250.

<sup>13</sup> ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31602, т. 1, арк. 16.

<sup>14</sup> Див.: Там само, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 4. За даними В. Золотарьова («Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки», с. 145), 6-й відділ було створено в структурі УДБ УНКВС у серпні 1938 р., а в наказі НКВС УРСР від

системі ГУТАБ НКВС СРСР керівник 2-го відділу І. Гершкович, начальник 1-го відділення 4-го відділу С. Зеленер та інші працівники УНКВС<sup>15</sup>.

29 березня 1938 р. був відряджений до НКВС СРСР і начальник 3-го відділу А. Масловський<sup>16</sup>, а обов'язки начальника відділу вже з 15 березня виконував старший лейтенант держбезпеки Михайло Єрмолайович Федоров (1900–1940). 7 квітня 1938 р. він був затверджений на посаді. З'явився М. Федоров у Житомирі у досить пікантній ситуації. 11 березня 1938 р. він від імені заступника особливоуповноваженого НКВС УРСР (посади особливоуповноваженого та його заступника були вакантні) підписав на ім'я Г. Вяткіна супровідного листа, в якому повідомив, що направляє матеріал у справі колишнього працівника Житомирського облуправління міліції Бориса Володимировича Давидовича (1912 р.н.) і пропонує терміново розслідувати і не пізніше 15 березня 1938 р. матеріал з висновком повернути<sup>17</sup>. Але, за кілька днів М. Федоров виїхав до адресата, щоб під його керівництвом приступити до виконання своїх нових посадових обов'язків<sup>18</sup>. А, історія з листом мала продовження, про яке йтиметься далі.

---

15 серпня 1938 р. № 530 про відрядження Н. Ремова-Поберьозкіна до НКВС СРСР його посада зазначена «т.в.о. начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Житомирській області».

<sup>15</sup> Див.: *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 18. У ході перевірок, що здійснювали у 1956–1958 рр. слідчі УКДБ по Житомирській області, було встановлено, що С. Зеленер станом на 2 серпня 1943 р. працював в УНКВС по Новосибірській області. Інші відомості про нього були відсутні. Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 205.

<sup>16</sup> Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 144. Рік потому наказом НКВС СРСР № 741 від 8 квітня 1939 р. А. Масловський «з органів НКВС звільнений зовсім згідно зі ст. 38 п. “в” за службовою невідповідністю». Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 260.

<sup>17</sup> Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 129.

<sup>18</sup> Свідчення Г. Вяткіна: «Коли Федоров був відряджений для роботи до УНКВС Житомирської області, то Успенський мені сказав, що Федоров працював разом з ним в Оренбурзі, і він, Успенський, рекомендує його як перевірену людину». Див.: Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938. У 2-х ч. / Редкол.: Є. Беднарк та

22 квітня 1938 р. 1-е відділення 4-го відділу очолив колишній помічник начальника цього відділення сержант держбезпеки Олексій Ілліч Назарко (1909 р.н.), а ще одне відділення – колишній оперуповноважений 4-го відділу сержант держбезпеки Євген Гаврилович Анфілов (1910 р.н.). У липні–серпні 1938 р. вони очолили вже відділи: Є. Анфілов – 6-й, О. Назарко – 9-й. Тоді ж сталося ще одне кадрове призначення – з 15 липня 1938 р. Д. Манько став т.в.о. заступника начальника 3-го відділу УНКВС<sup>19</sup>.

У грудні 1937 р. з УНКВС по Ленінградській області у розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР був переведений сержант держбезпеки Сергій Олексійович Голубєв (1908 р.н.). У Києві вирішили відправити його до УНКВС по Житомирській області. 20 грудня 1937 р. його призначено оперуповноваженим апарату особливоуповноваженого УНКВС. Фактично він приступив до виконання обов'язків останнього. 1 квітня 1938 р. він став т.в.о. особливоуповноваженого і незабаром обраний секретарем партійного комітету УДБ УНКВС. Вірогідно, це сталося за ініціативи Г. Вяткіна. Адже С. Голубєв поєднував дві важливі в службовій і партійній ієрархії УНКВС посади, напряму підпорядковувався керівникові УНКВС і добре спрацювався з Г. Вяткіним. Коли виникла потреба заповнити вакантну посаду начальника 2-го відділу, Г. Вяткін 14 вересня 1938 р. призначив на неї С. Голубєва, залишивши його за сумісництвом т.в.о. особливоуповноваженого і секретарем парткому УДБ УНКВС<sup>20</sup>.

Після переведення до НКВС УРСР у квітні 1938 р. Г. Гришина-Шенкмана, А. Лукьянов 5 травня 1938 р. був призначений т.в.о. заступника начальника УНКВС (з 28 травня 1938 р. – в.о.), а

---

ін. – Варшава-К., 2010. – Ч. 2. – С. 1852–1854. Коли О. Успенський очолював УНКВС по Оренбурзькій області М. Федоров був начальником 2-го відділення 3-го відділу УНКВС. Пізніше він заявив: «Хоча я працював з Успенським в Оренбурзі 7 м[іся]ців, проте, в близьких стосунках з ним не був». 30 жовтня 1937 р. М. Федоров відряджений до УНКВС по Київській області, а у березні 1938 р. призначений начальником відділення апарату особливоуповноваженого НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 253.

<sup>19</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 4, арк. 48.

<sup>20</sup> Див.: Там само, ф. 12, спр. 31601, арк. 3–4, 35 зв.



посаду начальника 4-го відділу обійняв його заступник М. Леснов-Ізраїлев<sup>21</sup>. 9 вересня 1938 р. А. Лукьянова перевели на посаду начальника ОВ Одеської армійської групи КОВО<sup>22</sup>.

16 листопада 1938 р., наступного дня після втечі наркома О. Успенського, один з найближчих його соратників – Г. Вяткін – був заарештований і етапований до НКВС СРСР. Після його арешту обов'язки начальника УНКВС виконував начальник ОВ Житомирської армійської групи КОВО старший лейтенант держбезпеки Іван Андрійович Дараган (1901 р.н.)<sup>23</sup>. 8 січня 1939 р. начальником УНКВС призначений колишній секретар Приазовського райкому КП(б)У Дніпропетровської області Сергій Єгорович Машков (1903–1977). У липні 1939 р. його змінив колишній начальник відділення ОВ КОВО лейтенант держбезпеки Олександр Миколайович Мартинов (1908–1964). З 7 серпня 1940 по 28 березня 1941 рр. начальником УНКВС був колишній нарком внутрішніх справ Молдавської АРСР старший лейтенант держбезпеки Володимир Матвійович Трубніков (1907–1979). Усі вони стали свідками розслідування злочинів своїх попередників Л. Якушева і Г. Вяткіна та інших співробітників УНКВС.

### **Початок розслідувань злочинів, скоєних співробітниками УНКВС по Житомирській області (квітень–жовтень 1938 р.)**

Першим тривожним дзвоником для житомирських чекістів став матеріал, що був доданий до згаданого листа М. Федорова Г. Вяткіну. Але, останній із представника НКВС УРСР, який вимагав швидкої відповіді, став підлеглим свого адресата. І термін виконання документа дещо затягнувся. Згідно з резолюцією

<sup>21</sup> Приступив до виконання обов'язків 14 травня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 3, арк. 234.

<sup>22</sup> Див.: *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках... – С. 18–19.

<sup>23</sup> 19 квітня 1939 р. І. Дараган був заарештований НКВС УРСР за обвинуваченням у незаконних арештах, створенні штучних контрреволюційних організацій і великої кількості шпигунів у період його роботи на керівних посадах в органах НКВС у Дніпропетровській області у 1937–1938 рр. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 64858, т. 1, арк. 1–8.

Г. Вяткіна від 16 березня 1938 р.<sup>24</sup> з наступного дня надісланий матеріал знаходився у С. Голубева.

Що ж було особливого у справі колишнього міліціонера, що нею зацікавилися «нагорі»? Якщо сказати коротко, то стався виток цілком секретної інформації про методи слідства і наслідки розстрілів в'язнів, що здійснювались в УНКВС по Житомирській області. Цю інформацію містив протокол судового засідання виїзної сесії відділу Військового трибуналу прикордонної і внутрішньої охорони по Київській області, що відбулося в Житомирі 21 січня 1938 р. Під час засідання підсудний Б. Давидович розповів:

«Я стояв на посту біля воріт Житомирського обл[асного] управління НКВС ...Я бачив як оперативні працівники обл[асного] [управління] НКВС після виконання вироку, тобто розстрілу, розстріляних вивозили з двору на автомашині. Кров з розстріляних я бачив на землі у дворі, і вода, що витікала з двору на вулицю, від крові була червоною».

Міліціонер розповів також про мародерство в УНКВС:

«Я бачив, що оперативні працівники після виконання вироку одяг розстріляних забирали собі і відносили до дому – це наглядач тюрми Соснов, помічник коменданта Лазоркін та уповноважений НКВС Костенко, і ще один з тюрми, прізвища його я не знаю, але він високий на зріст, і з фельдзв'язку, також прізвища його не пам'ятаю[...]

Ще одним неприємним для чекістів сюрпризом стало розкриття методів слідства. Б. Давидович показав:

«Допит заарештованих я чув з вулиці, коли перебував на посту. Я чув, що допитували за контрреволюцію... На одному допиті в обл[асному] [управлінні] НКВС я був присутній [...]. Потрапив на цей допит я так: змінившись з чергування у воріт, я зайшов у приміщення обл[асного] [управління] НКВС і, коли проходив повз кімнати № 1, я почув, що когось допитують. Я зайшов і дізнався, що той, кого допитували, є шпигуном і на допиті прикинувся німим, але, як його почали бити, то він заговорив»<sup>25</sup>.

Допитані під час судового засідання свідки – помічник коменданта УНКВС Михайло Йосипович Лазоркін (1909 р.н.) і наглядач

<sup>24</sup> Ця дата вказує на те, що М. Федоров, скоріше за все, сам привіз листа з доданим матеріалом до Житомира.

<sup>25</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 130–132.

тюрми Менаша Аронович (Мошкович) Соснов (1905 р.н.) підтвердили показання Б. Давидовича про наявність слідів крові у дворі будівлі УНКВС і на прилеглий вулиці, але надали суперечливі показання щодо інших епізодів. М. Лазоркін свідчив:

«При виконанні вироків я був присутній, це було у дворі обл[асного] [управління] НКВС. Були випадки, що плями крові проходили на вулицю, оскільки кров з автомашини змивали у дворі, і червона від крові вода канавою витікала на вулицю... Кров була по всьому двору і витікала на вулицю, і під час перевезення вбитих кров стікала з автомашини. Зараз ми підлаштувалися, і увесь двір посипаємо щепою, а машини обкладаємо спочатку різним барахлом із самих вбитих – піджаки, кофти – і зараз кров не протікає [...]. Одяг розстріляних за наказом капітана держбезпеки – нач[альни]ка обл[асного] [управління] НКВС [Л. Якушева] відвозили у поле і закопували. Я не знаю і не помічав того, щоб хтось з працівників НКВС виносив одяг розстріляних».

З приводу останнього М. Лазоркін відверто брехав. А про сліди крові він додав:

«Зараз зі двору кров не стікає на вулицю, бо у дворі зроблено бетонну яму, куди і стікає кров».

М. Соснов зробив уточнення, яке виявило брехливість свідчень М. Лазоркіна щодо відсутності фактів мародерства:

«Одяг розстріляних закопували в землю, але, не весь, частину відвозили до тюрми... Собі я взяв брюки, чоботи, гімнастерку, оскільки свій одяг я забруднив. Чобіт я взяв 2 пари [...]. Я пам'ятаю добре те, що Давидовичу чи то я, або хтось інший, але черевики йому дали. Я не міг подумати про те, що Давидович нас зрадить і розкриє держ[авну] таємницю. Лазоркіну одяг розстріляних я не надавав, але, він, звичайно, його брав і приодягся. Були випадки, що я відносив додому чоботи. Я отримую малу зарплатню і за неї одягнутися неможливо. Костенку я одягу не надавав, але він брав самостійно»<sup>26</sup>.

М. Соснов також пояснив:

«Той одяг, який йде на підстилку в автомашині, ми не обліковуємо, оскільки потрібно якнайшвидше відвезти розстріляних, а ті речі, які залишаються і не витрачаються на підстилку машини, ми ведемо їхній облік»<sup>27</sup>.

<sup>26</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 133.

<sup>27</sup> Там само, арк. 134.

Ця бюрократична шпарина – відсутність належного обліку особистих речей заарештованих і контролю за речами після здійснення розстрілів – і надавала працівникам УНКВС можливість пожитися за рахунок смерті в'язнів. Далі ми побачимо, що цим не обмежувалася аморальна поведінка осіб, які мали відношення до масових вбивств людей в УНКВС і подальшого вивозу тіл жертв для таємного поховання.

Інший свідок – полковий оперуповноважений ОВ 5-ї кавалерійської дивізії<sup>28</sup> Федір Павлович Костенко – все, що сказали Б. Давидович і М. Соснов про його участь у привласненні одягу розстріляних людей, а також про побиття заарештованого на допиті, заперечив, і суд задовольнився його відповідями<sup>29</sup>.

Такі питання було порушено у ході судового засідання. Новий начальник УНКВС Г. Вяткін формально не мав ніякого відношення до них. Але, він відчув небезпеку цієї справи і 4 квітня 1938 р. направив коротке донесення наркому внутрішніх справ УРСР О. Успенському, в якому звернув увагу не на ті питання, що було порушено у суді, а на неправильний, на його думку, інтерес суду до цих питань:

«... Доповідаю про дивне ведення судового засідання головоючого воєнюрюста І рангу т. Тарновського, який займався з'ясуванням фактів, що не мають відношення до справи, ... пов'язаних з приведенням вироків до виконання»<sup>30</sup>.

Вочевидь Г. Вяткін сигналізував наркому про те, що військові юристи «лізуть» у справи чекістів, і тому їх бажано приструнити. Обидва – і Успенський, і Вяткін – з головою поринули у криваву круговерть і чітко усвідомлювали, що можуть означати для них будь-які обвинувачення на адресу органів НКВС у неправильних діях. На той час вже два колишніх наркоми внутрішніх справ УРСР (В. Балицький та І. Леплевський), десятки інших керівників НКВС різних рангів були оголошені ворогами народу і розстріляні. Тому чекісти прагнули захистити себе –

<sup>28</sup> 5-а кавалерійська дивізія 2-го кавкорпусу КВО дислокувалася у Житомирі. В оперативному обслуговуванні ОВ дивізії знаходилося шість полків та інші підрозділи дивізії.

<sup>29</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 134.

<sup>30</sup> Там само, арк. 146.

намагалися зупинити циркулювання небезпечної для них інформації в інших інстанціях.

Можливо, Успенський і Вяткін домовились «поховати» службове листування за справою Б. Давидовича у надрах апарату особливоуповноваженого НКВС УРСР. 9 квітня 1938 р. т.в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР сержант держбезпеки Михайло Павлович Кудрявцев (1904 р.н.) відправив короткого листа Г. Вяткіну з проханням надіслати матеріали розслідування з висновком за справою<sup>31</sup>. 16 квітня 1938 р. йому відповів т.в.о. особливоуповноваженого УНКВС С. Голубєв:

«Повідомляю, що факти... відносно того, що з двору УНКВС витікала на вулицю кров, здійсненою перевіркою не підтвердились. Були окремі випадки, коли біля воріт двору вранці, після операції, працівники комендатури помічали невеликі криваві плями, які швидко ліквідували... Стосовно розтягування речей заарештованих провадиться слідство: встановлено, що окремі особи, що брали участь у здійснюваних операціях по лінії комендатури УНКВС, брали деякі речі заарештованих. Результати розслідування повідомлю додатково»<sup>32</sup>.

С. Голубєв дійсно проводив розслідування щодо мародерства. З початку квітня 1938 р. він допитав досить велику групу працівників НКВС. Це були згадані М. Лазоркін і М. Соснов, лінійний монтер відділу зв'язку УНКВС Василь Федорович Агапов (1911 р.н.), інспектор відділу місць ув'язнення (ВМУ) УНКВС Михайло Ківович Лейфман (1909 р.н.), начальник тюрми УДБ УНКВС Фелікс Гаврилович Ігнатенко (1906 р.н.)<sup>33</sup>, помічник коменданта УНКВС Григорій Антонович Тимошенко (1905 р.н.), завідувач гаражем УНКВС Іван Михайлович Паншин (1905 р.н.), шофер УНКВС Іван Онуфрійович Островський (1896 р.н.), начальник відділу зв'язку УНКВС Аркадій Абрамович Стругачов (1901 р.н.), старший інспектор ВМУ УНКВС Рафаїл Леонтійович

<sup>31</sup> Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 147.

<sup>32</sup> Там само, арк. 148.

<sup>33</sup> Помічник начальника внутрішньої тюрми Ф. Ігнатенко з початку квітня 1938 р. виконував обов'язки начальника тюрми. У серпні 1938 р. він був затверджений на цій посаді і залишався на ній до грудня 1938 р., коли його змінив Петро Дмитрович Малахов (1902 р.н.). Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 408.

Портнов (1901 р.н.), наглядач тюрми УДБ УНКВС Андрій Трохимович Терещук (1910 р.н.), полковий оперуповноважений ОВ 44-ї стрілецької дивізії<sup>34</sup> Леонід Устинович Кондрацький (1909 р.н.), полковий оперуповноважений ОВ 8-го стрілецького корпусу<sup>35</sup> Василь Михайлович Вишневський (1904 р.н.). Пояснення також надали комендант УНКВС Митрофан Семенович Люльков (1905 р.н.), т.в.о. начальника 1-го спецвідділення УНКВС Микола Андрійович Зуб (1902 р.н.), фельд'єгер відділу зв'язку УНКВС Яків Дмитрович Лавринець (1903 р.н.).

М. Лейфман на допиті заявив:

«Мені відомо, що усі особи, які брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, [такі] як Тимошенко, Ігнатенко, Бланк<sup>36</sup>, Кондрацький<sup>37</sup> та інші, після проведення кожної операції брали собі ті чи інші речі – шкіряні чоботи, кожушки [...]»<sup>38</sup>.

Ф. Ігнатенко підтвердив показання М. Лейфмана і конкретизував коло мародерів:

«[...] Усі особи, які брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, такі як Тимошенко, Бланк, Кондрацький, Стругачов, Федотов, Костенко, я – Ігнатенко та інші, після кожної операції брали собі ті чи інші речі заарештованих – шкіряні чоботи, кожушки, пальта та інші речі, але, з відома начальника 5-го відділу УНКВС т. Лебедева»<sup>39</sup>.

Ф. Ігнатенко зробив важливу для себе та інших мародерів ремарку: про мародерство було відомо начальнику 5-го відділу В. Лебедеву. М. Зуб пійшов ще далі:

<sup>34</sup> 44-а стрілецька дивізія 8-го стрілецького корпусу КВО дислокувалася у Житомирі. В оперативному обслуговуванні ОВ дивізії перебувало три полки та інші підрозділи дивізії.

<sup>35</sup> Управління 8-го стрілецького корпусу КВО перебувало у Житомирі, там само знаходився й ОВ корпусу. Назви посад співробітників особливих відділів змінили після переведення частин і з'єднань РСЧА на цифрові позначення: у випадку з В. Вишневським – оперуповноважений ОВ військового з'єднання (в/з) № 4342. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 487.

<sup>36</sup> Бланк Мирон Іллч – оперуповноважений ОВ 5-ї кавалерійської дивізії.

<sup>37</sup> У документі помилково – «Кондратский».

<sup>38</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 153–153 зв.

<sup>39</sup> Там само, арк. 159.

«За час моєї участі в операціях по лінії комендатури мною було отримано у коменданта облуправління НКВС т. Тимошенка 2 пари чобіт (з яких одну пару було повернуто) і одне дамське пальто[...]. Речі, [...] які потребували працівники, забирали (зі слів коменданта [Г. Тимошенка] і керівника операціями тов. Лебедева) з дозволу нач[альника] обл[асного] Упр[авління] НКВС [Л. Якушева]»<sup>40</sup>.

В. Вишневський значно розширив персональний склад мародерів:

«Речі заарештованих брали наступні особи: 1) Тимошенко, 2) Ігнатенко, 3) Бланк, 4) Андропов, 5) Костенко, 6) Портнов, 7) Люлюков, 8) Кондрацький, 9) Федотов, 10) Соснов, 11) Терещук, 12) Лавринець, 13) Островський, 14) Паншин, 15) Лазоркін, 16) Стругачов, 17) я – Вишневський, 18) Гирич, 19) Лейфман»<sup>41</sup>.

Таким чином, з відома керівництва УНКВС у мародерстві брали участь майже два десятки працівників УНКВС.

Цей факт навряд чи викликав у Г. Вяткіна бажання повідомляти до НКВС УРСР про результати розслідування. Участь в «операціях по лінії комендатури» він також вважав ледве не геройською справою. Так, в нагородному листі на того ж С. Голубєва зазначено:

«За час роботи т.в.о. особливоуповноваженого т. Голубєв на роботі себе зарекомендував виключно з позитивного боку [...]. У даний час т. Голубєв бере активну особисту участь у бойових операціях, що здійснюються по лінії комендатури [...]. За активну боротьбу з контрреволюцією т. Голубєв подається до нагородження “бойовою зброєю”»<sup>42</sup>.

Про інші службові досягнення С. Голубєва не було згадано. Керівництво УНКВС зміцнило цим «цінним кадром» проблемну «ділянку роботи» і вважало обґрунтованим заохочення С. Голубєва саме за таку «активну боротьбу з контрреволюцією».

Затягування з інформуванням про результати розслідування тривало, за нормами чекістського діловодства, дуже довго – до кінця літа 1938 р., поки з Києва не надійшло нагадування. Новий (з 4 червня 1938 р.), який 29 серпня 1938 р. став вже колишнім в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР, старший лей-

<sup>40</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 165.

<sup>41</sup> Там само, арк. 163. У документі помилково двічі проставлено цифру «12».

<sup>42</sup> Там само, ф. 12, спр. 31601, т. 1, арк. 46 (конверт).

тенант держбезпеки Андрій Григорович Назаренко (1903 р.н.) «підчищав хвости» і звернувся до Г. Вяткіна з проханням повідомити про результати розслідування справи про мародерство<sup>43</sup>.

Отримавши листа, Г. Вяткін вирішив спочатку переговорити з С. Голубєвим. Говорити їм було про що. Серед архівних документів є невеликий клаптик паперу, на якому С. Голубєв про всяк випадок написав довідку від 25 травня 1938 р. про те, що проект висновку за результатами розслідування він написав 11 травня і з того часу проект знаходився у Г. Вяткіна<sup>44</sup>. Можливо, С. Голубєв помилявся в датах. Адже висновок він підписав начебто 8 травня, а наступного дня його затвердив начальник УНКВС. Згідно з висновком, 13 осіб (Г. Тимошенко, Л. Кондрацький, В. Вишневський, Ф. Ігнатенко, І. Островський, І. Паншин, М. Лейфман, А. Стругачов, В. Агапов, А. Терещук, М. Лазоркін, Р. Портнов, Я. Лавринець), які брали участь в «операціях» комендатури, після їх проведення брали речі заарештованих собі. Але майже всі ці речі начебто було повернуто до УНКВС і знищено за актом від 11 травня 1938 р.<sup>45</sup> Окремо було зазначено:

«Речі заарештованих також брали: полк[ові] оперуповноважені  
ОВ ГУДБ НКВС 5-ї кавдивізії Бланк, Костенко, Андропов і секретар  
ОВ Федотов»<sup>46</sup>.

З найповнішого списку мародерів, перерахованих В. Вишневським, у висновку випали два прізвища – коменданта УНКВС М. Люлькова і шофера ОВ 12-ї механізованої бригади РСЧА<sup>47</sup> Володимира Івановича Гирича (1911 р.н.). До того ж М. Люльков разом з С. Голубєвим ще й підписав акт про знищення речей заарештованих. Це свідчило про небажання Г. Вяткіна бачити серед фігурантів справи коменданта УНКВС, який тоді продовжував виконувати брудну роботу зі знищення в'язнів і вивозу їхніх тіл до місця таємного поховання.

<sup>43</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 181.

<sup>44</sup> Див.: Там само, арк. 183.

<sup>45</sup> Див.: Там само, арк. 173.

<sup>46</sup> Там само, арк. 176–178.

<sup>47</sup> 12-а механізована бригада КВО з 31 липня 1938 р. стала 24-ою легкою танковою бригадою Житомирської армійської групи КОВО, дислокувалася в м. Новоград-Волинський.



У висновку було зазначено:

«Розкраданню речей заарештованих сприяло колишнє керівництво УНКВС, наприклад, на допиті полк[овий] оперуповноважений ОВ 8[-го] с.к. сержант держбезпеки Кондрацький та інші заявили: "Речі заарештованих ми брали з відома колишнього начальника УНКВС капітана державної безпеки тов. Якушева, який на нарадах, що проводили з особами, і брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, неодноразово казав: "Якщо вам потрібні якісь речі, то беріть тільки з дозволу тов. Лебедева [...], відповідального за проведення операцій, або коменданта. При виносі їх добре загортайте в газети, так, щоб ніхто не бачив, що ви несете""»<sup>48</sup>.

Враховуючи цю обставину, а також те, що більшість речей начебто було вилучено у мародерів, а самі вони провели «велику роботу по лінії комендатури УНКВС», Г. Вяткін вважав за можливе обмежитися дисциплінарними стягненнями стосовно лише семи осіб: Л. Кондрацького і М. Лейфмана заарештувати на 15 діб, Г. Тимошенка – на 10, В. Вишневського – на 5, Ф. Ігнатенка і В. Агапова – на три доби, А. Стругачову оголосити догану. Для накладання дисциплінарних стягнень на М. Бланка, Ф. Костенка, Андропова і Федотова вирішили надіслати відповідну інформацію до місця їхньої нової роботи<sup>49</sup>.

7 вересня 1938 р. Г. Вяткін направив відповідь А. Назаренку (хоча той вже не виконував обов'язки особливоуповноваженого НКВС УРСР), в якій намагався викривити реальну ситуацію:

«[...] Проведеним розслідуванням окремі факти привласнення речей підтвердились. Деякі працівники УНКВС, які брали участь в операціях, що проводила комендатура УНКВС, після проведення операції свої чоботи та інші речі обмінювали, оскільки в своїх речах прийти до квартири не мали можливості через специфічні умови роботи. На осіб, які привласнювали речі, мною накладено дисциплінарне стягнення»<sup>50</sup>.

Використання у листі бюрократичних штампів («окремі», «деякі»), дієслів «обмінювали» замість «забирали» і посилення на специфічні умови роботи (самі ж розумієте, що люди постій-

<sup>48</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 177–178.

<sup>49</sup> Там само, арк. 178.

<sup>50</sup> Там само, арк. 180.

но забруднювали свій одяг і взуття кров'ю ворогів народу) мали, на думку авторів, викликати розуміння у колег. Проте, не викликали. Існував й інший погляд на це питання.

З матеріалів кримінальної справи неможливо встановити, коли саме, але на В. Гирича почали збирати компромат в Новоград-Волинському міськвідділі НКВС. Деякі матеріали отримали навесні 1938 р., після арешту його шурина – військовослужбовця 14-ї кавалерійської дивізії<sup>51</sup> капітана РСЧА Мокроусова. Але це був лише особистий зв'язок, що «заплямував» репутацію шофера. З листа начальника міськвідділу Г. Артемьєва до УНКВС видно, що В. Гирич привернув до себе увагу іншим:

«...З осені 1937 р., а також навесні і влітку [19]38 р., Гирич з різного приводу просився їздити автомашиною до Житомира... На зворотньому шляху, вочевидь, за допомогою працівників комендатури УНКВС, привозив у мішках речі розстріляних, які, разом зі своєю дружиною, за спекулятивними цінами розпродавали на ринку в м. Новоград-Волинський. У такий спосіб Гирич 3–4 рази по 1–2 мішки кожного разу привозив з Житомира речі розстріляних: шкіряні пальта, тужурки, чоботи, суконні пальта, костюми, військові сорочки, шинелі, а іноді і портупеї».

За умов радянської дійсності – хронічної нестачі одягу і взуття, а також відсутності у багатьох людей грошей для їх придбання, – особа, яка отримувала доступ до таких ресурсів, за тодішніми мірками швидко збагачувалася. Про те, як це було у випадку з В. Гиричем, буде сказано далі.

Г. Артемьєв звернув увагу на те, що:

«... Гирич технічним працівникам МВ НКВС Маслікову<sup>52</sup>, Добровольському<sup>53</sup> розповідає про те, що він восени 1937 р. був викликаний до комендатури УНКВС і там виконував вироки, причому каже, що йому “за кожний розстріл платили по 50 карбованців”. Дійсно, Гирич восени 1937 р. в УНКВС працював один тиждень у комендатурі, але не слід йому серед технічних працівників розголошувати наші державні таємниці».

<sup>51</sup> 14-а кавалерійська дивізія 2-го кавкорпусу КВО дислокувалася в м. Новоград-Волинський.

<sup>52</sup> Масліков Андрій Кузьмич (1911 р.н.) – шофер Новоград-Волинського міськвідділу НКВС.

<sup>53</sup> Добровольський Дмитро Федотович (1912 р.н.) – секретар ОБ в/з № 5698.

Саме з розголошення аналогічних «державних таємниць» і почалися неприємності житомирських чекістів. Знав про це Г. Артемьев чи ні, але він вніс на розгляд обласного керівництва радикальну пропозицію:

«... Вважаю, що Гирича, як такого, що має зв'язки з родичем – змовником Мокроусовим, за зловживання, махінації, спекуляцію і розголошення державної таємниці з органів НКВС доцільно звільнити, заарештувати і судити»<sup>54</sup>.

Отже, Г. Артемьев добре розумів, яку «бомбу» в особі В. Гирича він мав під собою. Своїм листом він підстрахувався, відповідальність відтепер була виключно на начальникові УНКВС – як він вирішить обійтися з В. Гиричем, так і буде. Г. Вяткін відреагував резолюцією С. Голубєву від 14 жовтня 1938 р.: «Особисто розслідувати». Приховування інформації про В. Гирича повернулося до них бумерангом.

Однак, Г. Вяткін і С. Голубєв ніяких уроків з цього не зробили. 31 жовтня 1938 р. Г. Вяткін затвердив висновок за результатами розслідування С. Голубєва. Згідно з ним, враховуючи, що «привласненню речей засуджених сприяла ситуація, що існувала в той час – дозвіл колишнього керівництва УНКВС», В. Гирича належало заарештувати на 15 діб без виконання службових обов'язків<sup>55</sup>. Причому, сам В. Гирич навіть не знав про накладання на нього стягнення. Це свідчило про вперте дотримання Г. Вяткіним певної лінії поведінки. Але посилення на потурання мародерам попереднього керівництва було необачним, оскільки Г. Вяткін обмежився незначними покараннями винуватців, чим поставив себе практично поруч з Л. Якушевим. Те, що, на його думку, мало пом'якшити провину підлеглих (прямі вказівки Л. Якушева про необхідність дотримуватися певного порядку мародерами), насправді виявилось співучастю у приховуванні злочину.

Вже після арешту Г. Вяткіна в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР (з 29 серпня 1938 р.) лейтенант держбезпеки Олексій

<sup>54</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 169–171. Лист начальника Новоград-Волинського міськвідділу НКВС Г. Артемьева було адресовано Г. Вяткіну і начальнику відділу кадрів УДБ УНКВС Коротченку Платону Михайловичу (1902 р.н.).

<sup>55</sup> Там само, арк. 172.

Михайлович Твердохлебенко (1905 р.н.) витребував матеріали розслідування. Він їх розглянув і дійшов висновку, що накладене «адмінстягнення за здійснені злочини» є недостатнім і «є прямим змазуванням злочинів, передбачених ст. 207-6 п. “б” КК УРСР». Він запропонував начальнику УНКВС по Житомирській області (обов’язки якого виконував І. Дараган) здійснити ретельне розслідування, винуватців заарештувати і піддати суду Військового трибуналу. З ним погодився в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комдив Василь Васильович Осокін (1894–1960), який дав вказівку внести цю пропозицію до наказу НКВС УРСР<sup>56</sup>.

Підстав для додаткового розслідування ставало все більше. Так, під час обшуку квартири колишнього начальника внутрішньої тюрми УНКВС Ф. Ігнатенка було

«знайдено у нижній шухляді шафи серед брудної білизни 37 (тридцять сім) різних золотих коронок, причому частина з них витягнута разом із зубами»<sup>57</sup>.

Про те, як золоті коронки потрапили до Ф. Ігнатенка, можна дізнатися, наприклад, з постанови про обрання запобіжного заходу стосовно М. Соснова. Згідно з нею М. Соснов

«у грудні місяці 1937 р. спільно з колишнім комендантом Тимошенком, колишнім нач[альником] внутрішньої тюрми Ігнатенком вибивав кийками і виривав кліщами з роту розстріляних золоті зуби і коронки з метою наживи (показання Гирича, Глузмана, Лейфмана)»<sup>58</sup>.

21 грудня 1938 р. помічник начальника 3-го відділення ОВ/з № 5698 сержант держбезпеки Ісак Михайлович Кутер (1908 р.н.) виніс постанову про початок попереднього слідства у справі Г. Тимошенка, Л. Кондрацького, В. Гирича, А. Стругачова, Ф. Ігнатенка та інших. Їх звинуватили у тому, що вони систематично привласнювали речі засуджених за І категорією і продавали ці речі з метою наживи<sup>59</sup>. Для конкретизації обвинувачень, висунутих слідством В. Гиричу, наведемо фрагмент з постанови, що була підготовлена І. Кутером пізніше:

<sup>56</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 184–188.

<sup>57</sup> Там само, арк. 43.

<sup>58</sup> Там само, арк. 73.

<sup>59</sup> Там само, арк. 3.

«Протягом 1937–1938 рр. [...] систематично займався крадіжкою речей та одягу розстріляних. Всі ці речі він розпродавав на ринках міст Новоград-Волинська та Проскурова<sup>60</sup> за допомогою родичів його дружини, які мешкають у Проскурові. Частину речей, а саме: портупеї, чоботи, він продав міліціонерам та співробітникам Ейсмонту, Косинському<sup>61</sup>, Дмитренку<sup>62</sup> та іншим. Портупеї – по 55 крб., чоботи – 300 крб. За отримані гроші від продажу речей Гирич побудував будинок, придбав коштовне обладнання, одяг, відрізи шовку, сукна та інш.»<sup>63</sup>.

Зміст постанов був зовсім іншим, ніж в матеріалах розслідування С. Голубєва, адже на той час різко змінилася соціально-психологічна атмосфера у чекістському середовищі. Під час закритих партійних зборів парторганізації УДБ УНКВС 16 грудня 1938 р. колеги висунули цілий «букет» обвинувачень С. Голубєву. В результаті, «за захист і вихваляння ворога народу Вяткіна навіть після його викриття і арешту», «за проведення в роботі парткомітету ворожої лінії ворога Вяткіна і тісний зв'язок з ним», «за побутове розкладання і пияцтво», «за систематичне приховування кримінально-політичних злочинців і злочинів» і за багато чого іншого, збори ухвалили виключити С. Голубєва з партії<sup>64</sup>. Це стало початком кінця його чекістської кар'єри<sup>65</sup>.

Службові розслідування за фактами «порушень соціалістичної законності», що здійснили особи, причетні до проведення масових репресій, провадилися в усіх регіонах УРСР. Частина розслідувань швидко закінчувалась арештами і початком попереднього слідства. Хід розслідувань контролював НКВС УРСР. У Житомирі з цією метою від 15 грудня 1938 г. перебував спеціальний представник – оперуповноважений (незабаром – зас-

<sup>60</sup> З 1954 р. – м. Хмельницький.

<sup>61</sup> Косинський Остап Гнатович (1905 р.н.) – черговий уповноважений станції Новоград-Волинський.

<sup>62</sup> Дмитренко Данило Терентійович (1915 р.н.) у березні 1938 р. прийнятий на службу до органів НКВС і направлений до Новоград-Волинського міськвідділу НКВС. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 225 об.

<sup>63</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 61.

<sup>64</sup> Там само, ф. 12, спр. 31601, арк. 46 (конверт).

<sup>65</sup> Відповідно до наказу НКВС СРСР від 13 липня 1939 р. № 1379 С. Голубєв був звільнений з органів НКВС без видачі вихідної допомоги за вислугою років. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31601, арк. 47, 64, 65.

тупник начальника 2-го відділення) 3-го відділу НКВС УРСР сержант держбезпеки Тимофій Олександрович Голубчиков (1904 р.н.). Він знайомився з матеріалами розслідувань і слідства, доповідав про їх результати керівництву НКВС УРСР і отримував нові вказівки. Таким чином, слідство у справах житомирських чекістів вступило в нову фазу.

**Справа Григорія Гришина-Шенкмана: початок  
(30 травня – жовтень 1938 р.)**

Другим тривожним сигналом для житомирських чекістів був арешт 30 травня 1938 р. за підозрою «у проведенні шпигунської роботи» (ст. 54-1 КК УРСР)<sup>66</sup> колишнього заступника начальника УНКВС Г. Гришина-Шенкмана, який з квітня 1938 р. виконував обов'язки заступника начальника 3-го відділу НКВС УРСР. Слідство провадилося у Києві, в 4-му відділі НКВС УРСР. Якщо спиратися на документи, долучені до архівної кримінальної справи (слідча справа № 148119), слідство розпочалося абияк як. 14 червня 1938 р. заарештованому було висунуто обвинувачення в тому, що він є агентом іноземних розвідок і проводив шпигунську роботу<sup>67</sup>.

Наступним за хронологією документом, долученим до справи, є витяг з показань заарештованого мародера – колишнього оперуповноваженого тюрми НКВС м. Бердичева Олександра Костянтиновича Фадєєва (1906 р.н.). Однак цей витяг з'явився у справі пізніше, коли було перекваліфіковано обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана. На це вказує зміст витягу, де йдеться про чекістське «самопостачання»:

«[...] Коли виконували вироки (я завжди був присутнім при цьому), то за вказівкою Мартинюка<sup>68</sup> відбирали речі на три групи: особливо цінні, менш цінні і непотріб (останні йшли до ями з трупами). Особливо звертали увагу на шапки каракулеві і гарні

<sup>66</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 2–3.

<sup>67</sup> Там само, арк. 31.

<sup>68</sup> Начальник Бердичівського міськвідділу НКВС В. Мартинюк був одним з небагатьох колег Г. Гришина-Шенкмана, з якими він підтримував дружні стосунки. 16 лютого 1938 р. його було заарештовано. Згодом слідство намагалось використати їхні службові і особисті стосунки для викриття «контрреволюційного організаційного зв'язку» між ними.

кожушки. Потім з них шили шуби: колишньому начальнику Управління Якушеву, колишньому зас[тупнику] нач[альника] Управління Гришину і деяким іншим. Я бачив, як Мартинюк відво-зив ці шуби до Житомира»<sup>69</sup>.

Показання О. Фадєєва не відіграли помітної ролі у слідстві. Суд взагалі кваліфікував цей епізод як малозначущий.

Ніяких інших документів початкового етапу слідства у справі немає. Відповідно до постанови від 23 липня 1938 р., Г. Гришин-Шенкман був «агентом іноземної розвідки і учасником антирадянської троцькістської організації», і слідству необхідно було провести ще низку слідчих дій. У зв'язку з цим порушили клопотання про продовження терміну утримання його під вартою<sup>70</sup>. Чим була викликана поява пункту обвинувачення щодо участі в антирадянській троцькістській організації з матеріалів слідства неясно. У власноручних показаннях обвинуваченого не було жодного слова про це, хоча почав він їх так: «На запитання, що поставило мені слідство, надаю наступні показання». А далі йшлося про знайомство у 1934 р. зі співробітником НКВС Володимиром Григоровичем Фроловим (Янкельсоном) (1899 р.н.)<sup>71</sup> і виконання Г. Гришиним-Шенкманом у 1936–1937 рр. (коли він працював в Одесі) доручень В. Фролова, схожих на збір відомостей шпигунського характеру<sup>72</sup>. Якщо обвинувачений повно відповів на запитання слідства, то виходить, що про його участь у троцькістській організації у нього нічого і не запитували.

Проте, оперуповноважений 3-го відділу НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Михайло Васильович Лабузов (1907–1944) запитував про це у заарештованого старшого лейтенанта держбезпеки М. Смелянського (1897–1938)<sup>73</sup>. Той «виз-

<sup>69</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 198.

<sup>70</sup> Там само, арк. 15.

<sup>71</sup> Колишній співробітник 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР В. Фролов, якого також було заарештовано, ніяких показань стосовно Г. Гришина-Шенкмана не надав. Див.: Там само, арк. 354.

<sup>72</sup> Там само, арк. 32–40, 41–48, 49–55, 56–59 зв.

<sup>73</sup> Смелянський Микола Григорович (Ніколаєв Натан Гершович), з 1 травня 1936 р. – заступник начальника ОВ 14-ї кавалерійської дивізії (м. Новоград-Волинський), з 1 червня 1937 р. – начальник ОВ 46-ї стрілецької дивізії (м. Ко-

нав», що про приналежність до троцькістської організації Гришина йому було відомо ще тоді, коли останній був заступником начальника УНКВС по Київській області. Але цю посаду обіймала зовсім інша особа – Г. Гришин-Клювгант<sup>74</sup>, який начебто і був одним з організаторів правотроцькістської групи у Новоград-Волинському окрввідділі НКВС.

На запитання, кого з інших учасників «троцькістської змовницької організації» називав йому старший лейтенант держбезпеки Мойсей Якович Детинко (1902–1938)<sup>75</sup>, М. Смелянський відповів:

«... У листопаді місяці 1937 року у мене на квартирі він назвав мені як учасника к-р троцькістської змовницької організації к[олишнього] зас[тупника] нач[альника] Житомирського облуправління НКВС Гришина [...]. З цього часу Гришина я знаю як учасника змови. Після арешту Детинка в лютому м[ісяці] п.р. з Гришиним встановити зв'язок мені не вдалось. Незабаром він був переведений на роботу до НКВС УРСР, і я до свого арешту з ним не зустрічався»<sup>76</sup>.

---

ростень). 11 червня 1938 р. заарештований у Києві, 23 вересня 1938 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до ВМП і того ж дня розстріляний. Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 119.

<sup>74</sup> Гришин-Клювгант Григорій Аркадійович (Аронович) (1903–1939) – заступник начальника УНКВС по Київській області з 16 вересня 1935 р. з 27 березня 1937 р. – заступник начальника УНКВС по Харківській області, з 30 червня 1937 р. – т.в.о. начальника УНКВС по Одеській області, з 20 липня 1937 р. – начальник УНКВС по Вінницькій області. 20 серпня 1937 р. заарештований. 13 вересня 1937 р. направлений для подальшого слідства до 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Звинувачений в участі у контрреволюційній змовницькій право-троцькістській терористичній організації в системі органів НКВС. 1 червня 1939 р. Військовим трибуналом військ НКВС Московського округу за ст. 58-1а, 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджений до ВМП. 2 вересня 1939 р. розстріляний. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 156–157; ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-фп, арк. 54, 55, 212, 219. У книзі помилково зазначено, що вирок ухвалив ВТ військ НКВС Київського округу.

<sup>75</sup> М. Детинко – начальник 3-го відділення 3-го відділу НКВС УРСР. Постанову про його арешт від 23 лютого 1938 р. підписав як заступник особливоуповноваженого НКВС УРСР М. Федоров. 22 вересня 1938 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР М. Детинко засуджений до ВМП і того ж дня розстріляний. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 59465, арк. 91–94.

<sup>76</sup> Там само, спр. 67841, т. 3, арк. 141.



У такому ж дусі викладено показання М. Смелянського і в іншому протоколі допиту з тією лише різницею, що у тексті зроблено незграбну заміну Г. Гришина-Клювганта Г. Гришиним-Шенкманом:

«Детинко [...] повідомив мені про існування в органах НКВС УРСР троцькістської змовницької організації, куди входила низка керуючих працівників Наркомату, у тому числі Гришин і Блюман»<sup>77</sup>.

Оскільки Г. Гришин-Клювгант ніколи не працював в центральному апараті НКВС УРСР, то цього разу йшлося про Г. Гришина-Шенкмана, який з 10 квітня 1938 р. став т.в.о. заступника начальника 3-го відділу. Однак, до цього, 17 лютого 1938 р., начальник 5-го відділу НКВС УРСР Віктор Михайлович Блюман (1899–1938) був відряджений у розпорядження відділу кадрів НКВС СРСР<sup>78</sup>. Отже, Г. Гришин-Шенкман і В. Блюман одночасно у центральному апараті НКВС УРСР не працювали. Ця хронологічна похибка не засмутила М. Лабузова. Хоча на аналогічному за змістом витягу із заяви М. Смелянського на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР, в якій згадувалися Гришин і Блюман, хтось із читачів документа не витримав і олівцем написав: «Про якого Гришина йдеться? Йосиповича чи Аркадійовича?»<sup>79</sup>.

Містив протокол допиту М. Смелянського і нові деталі про діяльність «змовників» у Житомирській області:

«Детинко орієнтував мене про необхідність саботувати роботу НКВС у Новоград-Волинській міжрайонній оперативно-слідчій групі з боротьби з контрреволюційними фашистськими формуваннями... Детинко тоді ж дав мені наступне завдання: а) скоротити арешти по польсько-німецьким фашистським формуван-

<sup>77</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 143, 146.

<sup>78</sup> За словами В. Блюмана, у червні 1937 р. його мали призначити заступником начальника УНКВС по Челябінській області. Але, коли він прибув 15 червня 1937 р. з Одеси до Києва, то за ініціативи наркома І. Леплевського, його призначили особливоуповноваженим НКВС УРСР. На цій посаді він керував «слідгрупою з викриття змови в чекістському апараті». 23 вересня 1937 р. призначений начальником 5-го відділу НКВС УРСР і ОВ КВО, «і цього ж місяця обраний секретарем парткомітету УДБ НКВС УРСР». 27 квітня 1938 р. В. Блюман був заарештований і ув'язнений у спецкорпусі Київської тюрми. 22 вересня 1938 р. виізною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до ВМП і того ж дня розстріляний. Див.: Там само, спр. 64890, т. 1, арк. 1 зв., 205–206; т. 2, арк. 156.

ням, б) збільшити арешти – за рахунок зниження репресій к-р фашистських формувань – по місцевому українському населенню. При цьому Детинко вказав мені, що для зашифровки відсутності боротьби з польсько-німецькою агентурою необхідно надати відомості про арешти українців як про операцію по польсько-німецькій агентурі. Цю вказівку Детинко про надання окомилювальних даних по оперативній роботі я прийняв до виконання»<sup>80</sup>.

У даному випадку констатовано той факт, що у ході «польської і німецької операцій» співробітники НКВС заарештовували не лише колишніх громадян іноземних держав, не тільки етнічних поляків та німців, але й українців. Це могли бути, наприклад, українці римо-католицького віросповідання, яких чекісти перетворювали в поляків за релігійною ознакою. Знали про це всі, хто був причетний до проведення операцій, і за бажанням завжди можна було звинувати виконавців у злій волі.

Троцькістську складову обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана підтверджував і М. Детинко:

«Серед інших учасників організації я був зв'язаний по контрреволюційній роботі з кол[ишнім] зас[тупником] нач[альника] 3-го відділу НКВС УРСР Самойловим<sup>81</sup>. Під час однієї з моїх розмов з Самойловим, приблизно, в середині вересня місяця 1937 р., він мені назвав як учасника організації Гришина, який незабаром після цього був Леплевським висунутий зас[тупником] нач[альника] Житомирського УНКВС»<sup>82</sup>.

У листопаді чи грудні 1937 р. М. Детинко їздив до Житомирської області у службове відрядження і бачився в Житомирі з Г. Гришиним-Шенкманом, який підтвердив йому свою приналежність до антирадянської троцькістської організації. М. Детинко ска-

<sup>79</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 139.

<sup>80</sup> Там само, арк. 143, 146.

<sup>81</sup> Капітан держбезпеки Самойлов-Бесидський Самуїл Ісакович (1900 р.н.), з 9 січня 1937 р. – заступник начальника 3-го відділу НКВС УРСР. Після арешту 22 жовтня 1937 р. начальника відділу комісара держбезпеки 3-го рангу Володимира Андрійовича Стирне (1897–1937), виконував обов'язки начальника відділу, отримав чергове спецзвання майора держбезпеки. 7 березня 1938 р. відряджений до НКВС СРСР і в Москві заарештований. Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 108–109.

<sup>82</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 135.

зав йому, що він долучив до організації М. Смелянського, «який повинен зв'язатися з Гришиним і у подальшому виконувати його вказівки»<sup>83</sup>.

Таким чином, слідством був накреслений організаційний трикутник: М. Детинко – М. Смелянський – Г. Гришин-Шенкман, і житомирські чекісти були представлені в ньому двома персонами. Але під час очних ставок між М. Детинком і М. Смелянським, з одного боку, і Г. Гришиним-Шенкманом, з іншого, – останній все заперечував<sup>84</sup>. Тому ці побудови слідства [справу М. Детинка вів заступник начальника 5-го відділення 4-го відділу НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Володимир Васильович Волошин (1905 р.н.)], м'яко кажучи, викликають скепсис.

Але цього не можна сказати про другу частину показань М. Детинка. В них він охарактеризував діяльність Г. Гришина-Шенкмана:

«Гришин, як зас[тупник] нач[альника] Облуправління, давав шкідницькі настанови райвідділенням в частині провадження слідства. Прикриваючись зовні великою кількістю заарештованих, Гришин вимагав добиватися від заарештованих показань про їхню особисту контрреволюційну роботу і закінчувати на них справи, не викриваючи всієї діяльності контрреволюційного підпілля і викриття та репресування фашистської агентури. У зв'язку з цим, було багато випадків, коли Гришин направляв до Москви справи на заарештованих (довідки) через 5–10 днів після їхнього арешту з одним невеликим визнанням тільки про себе. В Олевську і Емільчиному я зіткнувся з таким становищем, коли там утримували компакту масу заарештованих, що були не ізольовані від оточення [...]. Після приїзду до Житомира я сказав про це Гришину, зазначивши, що можуть бути великі неприємності, тому слід було створити міжрайонні слідчі групи, підібравши відповідні приміщення для арешту. Гришин мені на це відповів, що він не робить цього свідомо, оскільки доведеться пропускати менше заарештованих, ніж за існуючого становища, і більше над ними працювати»<sup>85</sup>.

Звичайно, Г. Гришин-Шенкман виходив зовсім не зі шкідницьких міркувань, коли не намагався «зліпити» масові кадри

<sup>83</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 136.

<sup>84</sup> Там само, арк. 278, 281, 283, 286.

<sup>85</sup> Там само, арк. 137–138.

штучних антирадянських структур. Скоріше за все, він не вважав за потрібне «вовтузитися» з конструюванням «підпільних формувань», адже кількість заарештованих сама по собі свідчила про міцність «оперативного удару», якого він завдавав по «ворогу». Цим бажанням не збавляти темпів в арештах пояснюється його ставлення до режиму утримування заарештованих в районних центрах і зневага до необхідності дотримуватися норм КПК.

З викладеного можна зробити неоднозначний висновок: у червні–липні 1938 р., після арешту кількох житомирських чекістів за обвинуваченням в участі у троцькістській організації, у слідства в Києві (у 3-му і 4-му відділах НКВС УРСР) або не стояло завдання довести наявність «організації» в УНКВС по Житомирській області, або воно було неспроможне це зробити. Тому справа Г. Гришина-Шенкмана не становила ще явної загрози для керівництва та співробітників УНКВС. Однак незабаром ситуація змінилася, і першою ластівкою в цьому сенсі став допит заступника начальника 3-го відділу УНКВС Д. Манька 31 липня 1938 р. Допити заарештованих М. Смелянського і М. Детинка відбулися пізніше – 15 серпня 1938 р.

Допит свідка Д. Манька мав форму власноручних свідчень про «контрреволюційну ворожу діяльність» колишнього заступника начальника УНКВС. Головну увагу було звернуто на цю діяльність у ході проведення польської операції – однієї з наймасовіших репресивних акцій під час Великого терору 1937–1938 рр. Д. Манько засвідчив, що коли Г. Гришин-Шенкман приїхав до Житомира,

«він фактично очолив оперативну роботу обласного Управління.

Накази оперативного характеру, що видавалися, хоча і були підписані начальником Управління Якушевим, але, по суті, вони відображали вказівки Гришина».

Таким чином, наведені нами міркування наркома І. Леплевського про те, що Г. Гришин-Шенкман «забезпечить оперативне керівництво» УНКВС, підтверджувалися. Далі в свідченнях Д. Манька наводилися конкретні факти:

«[...] Гришин з ворожою метою дав вказівку райвідділенням НКВС і оперативному складу обласного управління НКВС, всупереч

вказівкам народного комісара внутрішніх справ СРСР генерального комісара державної безпеки тов. Єжова про репресії дружин зрадників батьківщини Військовою колегією і Військовим трибуналом, здійснювати масові арешти дружин [осіб] репресованих у порядку наказу [НКВС СРСР] № 00485. При цьому Гришин дав вказівку негайно продавати майно дружин репресованих, а дітей розподіляти по місцевим дитбудинкам. Внаслідок тиску з боку Гришина було заарештовано по області понад 800 осіб – дружин і родичів [осіб] засуджених відповідно до наказу № 00485. З цього питання Гришин узяв явно ворожу лінію, систематично тероризував як обласний апарат, так і периферію, про що можуть підтвердити к[олишній] оперуповноважений III відділу УДБ Томін, нач[альник] Словечанського РВ НКВС Васильєв та інші, яких Гришин змушував, не розбираючись [ані] з віковим складом (заарештовували дітей 17 років), ані з родинними зв'язками (заарештовували далеких родичів), здійснювати масові арешти».

Д. Манько засвідчив, що після зміни керівництва УНКВС і приїзду до Житомира Г. Вяткіна, арешти дружин осіб, репресованих відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485,

«було припинено і було запропоновано негайно розібратися із заарештованими, внаслідок чого понад 350 людей було звільнено як незаконно заарештованих. Звільнені дружини систематично ходять до обласного управління НКВС, прокуратури та інших обласних організацій з вимогою повернути незаконно вилучене майно і дітей, і, природно, навколо заходу, проведеного Гришин[им], [...] існує багато нездорових явищ з боку населення»<sup>86</sup>.

Це було перше з обвинувачень, висунутих Д. Маньком на адресу свого колишнього начальника. Воно наочно показує, як працював маховик репресивної машини під час «Великого терору». Репресивний імпульс, отриманий з центру (наказ про проведення чергової «операції»), під впливом суб'єктивного фактору (провідників і виконавців на місцях) переростав у брутальне масове насильство. Ця частина обвинувачень на адресу Г. Гришина-Шенкмана відповідала дійсності – він виявив зайву наполегливість.

Специфіка того часу полягала у тому, що можна було викричати окремі недоліки, але не піддавати сумніву правильність

<sup>86</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 245–246.

чекістської діяльності загалом. Тому друга частина обвинувачень на адресу Г. Гришина-Шенкмана парадоксально, з точки зору сьогодення, але, цілком логічно тоді, мала абсолютно протилежну спрямованість. По суті, він був звинувачений у недостатній наполегливості у проведенні репресій. Д. Манько свідчив, що після приїзду в Україну наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова

«було запропоновано підготувати матеріали з питання засміченості Житомирської області польським націоналістичним к-р пеовяцьким<sup>87</sup> елементом. Не дивлячись на те, що в Житомирі була і є колосальна база польського націоналістичного пеовяцького елемента, [у] написаній особисто Гришиним доповідній записці на ім'я Миколи Івановича Єжова було зазначено, що у Житомирській області кадри і обліки к-р націоналістичного і пеовяцького елементів незначні за своєю кількістю, і тільки після зміни обласного керівництва в Житомирській області було викрито велику організацію "ПОВ", що нараховує понад 3000 осіб. Цей факт, без сумніву, свідчить про те, що Гришин з ворожою метою намагався зберегти пеовяцькі кадри»<sup>88</sup>.

Обвинувачення, висунуті Д. Маньком, надали слідству можливість маневрувати у створенні справи Г. Гришина-Шенкмана – його можна було обвинуватити як у надмірній наполегливості (тобто у тому, що потім було кваліфіковано як «порушення соціалістичної законності»), так і в навмисній відсутності твердості у боротьбі з ворогом (а це була вже, як мінімум, шкідницька діяльність). Зазначимо, що вибір слідством свідка не був випадковим. Начальник 3-го відділу УНКВС М. Федоров не встиг попрацювати з Г. Гришиним-Шенкманом<sup>89</sup>, а його заступник

<sup>87</sup> Йдеться про людей, яких органи НКВС підозрювали в участі у «Польській організації військової», що існувала на території УСРР на початку 1920-х рр., але, у 1938 р. була одним з фантомів, на боротьбу з яким було зорієнтовано органи НКВС. Членів цієї організації в чекістському діловодстві називали «повіацьким» або «пеовяцьким елементом» – «пеовячками». Див.: *Справа «Польської організації військової» в Україні. 1920–1938 рр.* Зб. док. та матер. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Голос. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011.– 472 с.

<sup>88</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 246–246 об.

<sup>89</sup> Офіційно Г. Гришин-Шенкман з 10 березня 1938 р. перебував у службовому відрядженні у Києві і вважався таким, що повернувся з нього 8 квітня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 25. Відрядження було пов'язане з майбутнім переведенням його до нового місця служби, а по-

Д. Манько не тільки попрацював, але, й у подальшому залишався на ключових ролях в УНКВС. Звертає на себе увагу ще два моменти в його свідченнях. Перший: Д. Манько назвав діяльність обвинуваченого ворожою, але без додавання шпигунського або троцькістського компонента. Другий: слідству потрібні були нові свідки, яких у разі необхідності за відпрацьованою чекістською технологією можна було перетворити на співучасників. І першим до цього капкану потрапив сам Д. Манько, а ще дві кандидатури він підказав слідчим.

З названих Д. Маньком свідків першим був допитаний т.в.о. начальника ОВ 68-ї авіабригади (м. Житомир) Олексій Сократович Томін (1910 р.н.)<sup>90</sup>. Протокол його допиту також мав форму власноручних свідчень<sup>91</sup>. Другий свідок – на той час вже начальник 1-го відділення 3-го відділу УНКВС по Житомирській області – Георгій Миколайович Васильєв (1903 р.н.) був допитаний значно пізніше – 3 лютого і 3 квітня 1939 р.<sup>92</sup>

О. Томін свідчив:

«Незабаром після прибуття на посаду зас[тупника] нач[альника] УНКВС, Гришин викликав мене для доповіді про хід операції з репресування дружин зрадників батьківщини у районах Житомирської обл[ас]ті і безпосередньо у м. Житомирі. В цей період я очолював оперативно-слідчу групу. Кількістю арештів, що були проведені, Гришин був незадоволений, зазначивши, що слідство злочинно довго затягується, арештам необхідно піддати буквально всіх дружин поляків і німців, засуджених відповідно до наказу № 00485, і зробив мені таке розпорядження: кожному слідчому оформлювати на особливу нараду мінімум тридцять справ дружин зрадників батьківщини за добу. Допит свідків, що практикувався, про антирадянську діяльність дружин репресованих Гришин наказав припинити. На заперечення з мого боку про те, що слідство буде в такому випадку проваджуватися з порушенням КПК, Гришин достеменно мені заявив: “Смішно ка-

---

вернувся він до Житомира для того, щоб дочекатися підписання наказу про своє призначення і здати справи в УНКВС.

<sup>90</sup> Він мав рідного брата Олександра Сократовича Томіна, який служив на керівних посадах в органах НКВС. Див.: *Виола Л.* Дело Уманского районного отдела НКВД // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2015. – № 2. – С. 180–223.

<sup>91</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 252–253 зв.

<sup>92</sup> Див., зокрема: Там само, т. 2, арк. 133–136.

зати про те, що ці справи буде розглянуто на особливій нараді, з цих справ буде взято тільки прізвища, а взагалі є наказ наркома України про очищення прикордонсмуги від дружин поляків і німців, засуджених за наказом № 00485, і ви зобов'язані всіх до одної заарештувати, тим паче, що ви маєте тільки прослідкувати за ходом арештів, надаючи мені відомості, оскільки директиву про арешт дружин поляків і німців спустили всім районам області". Не дивлячись на те, що спеціальні прийомники для утримання дітей репресованих були переповнені, було дано розпорядження Гришиним заарештовувати матерів – дружин зрадників батьківщини, залишаючи дітей під опікою колгоспів»<sup>93</sup>.

Факти, що навів О. Томін, були дуже красномовними. Г. Гришин-Шенкман знав про спрощений порядок розгляду справ на осіб, які підлягали репресуванню відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485 та інших відомчих нормативних актів. Навіть якщо спробувати відшукати в цьому наказі раціональне зерно (заради, так би мовити, історичної об'єктивності), то все нивілює саме спрощений порядок розгляду справ за альбомними списками так званою вищою двійкою у складі наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР. У цьому полягав колосальний негативний вплив центру на провідників і виконавців репресій. Вони знали, що можна не напружуватися, «ліпити» справи одну за одною, прирікаючи на загибель і страждання тисячі ні в чому не винних людей. На цьому тлі виникало бажання, як у Г. Гришина-Шенкмана, застосувати «стахановські» методи й стосовно інших контингентів осіб, які за бажанням центру підлягали репресіям.

Репресивний конвеєр набрав величезну швидкість. Ситуація складалась так, що важко було розраховувати на помітні успіхи у класичній контррозвідувальній діяльності. Які там контррозвідувальні операції та заходи, коли особовому складу 3-х відділів треба було встигати заповнювати смертоносні ліміти, що виділяв центр. Провідники і виконавці репресій свідомо намагалися компенсувати низьку якість і неефективність своєї роботи максимальною кількістю репресованих: може поталанить, і зачепимо того, кого треба.

<sup>93</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 253–253 зв.



Під час «Великого терору» яскраво виявилися справжні ціннісні орієнтації багатьох чекістів. У тій ситуації досить просто було продемонструвати службову завзятість і моральні якості, які пафосно називали чекістською пильністю, партійною стійкістю, непримиренністю до ворогів партії і народу. Взірцем завзятого виконавця-«показушника» був нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський. Знав про це й висуванець наркома Г. Гришин-Шенкман, який втілював лінію наркома на новій ділянці роботи. У даному випадку можна прослідкувати причинно-наслідковий зв'язок злочинів, відстеживши короткий персональний ланцюжок: І. Леплевський – Г. Гришин-Шенкман – О. Томін – оперативний співробітник (слідчий). Людиноненависьницька воля наркома лише через три рукостискання досягала того, хто працював, мовою спецслужб, «на землі».

Інформацію О. Томіна підтвердив і наступник Г. Гришина-Шенкмана на посаді заступника начальника УНКВС А. Лукьянов, який ще й уточнив свідчення Д. Манька в частині, що заарештовували «часто і дітей від 15–16-річного віку»<sup>94</sup>. А. Лукьянов звинуватив попередника в «активній ворожій діяльності»:

«З контрреволюційною метою перекутив наказ НКВС СРСР у питанні репресій дружин зрадників батьківщини [...]. Таким чином було заарештовано 820 дружин осіб, репресованих за наказом № 00485».

Але не це викликало осуд з боку А. Лукьянова. Про наслідки цього рішення розповів Д. Манько:

«Згодом довелося масовим порядком звільняти дружин як незаконно заарештованих, що викликало низку нездорових явищ з боку населення»<sup>95</sup>.

Підтекст даного резюме був таким: ось яку кашу заварив цей ворог з метою дискредитації заходів органів НКВС.

Важливим житомирським чекістом, якого заарештували, був згаданий начальник Бердичівського міськвідділу НКВС В. Мартинюк. Слідство за його справою вів 3-й відділ НКВС УРСР. До справи Г. Гришина-Шенкмана долучено два протоколи його

<sup>94</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3 арк. 258–259 зв.

<sup>95</sup> Там само, арк. 19–21.

допитів. Першого разу його допитували слідчі Луговой<sup>96</sup> і Франц<sup>97</sup>. Вони так старанно малювали «ворожу діяльність» Г. Гришина-Шенкмана, що, м'яко кажучи, перестаралися. Так, В. Мартинюк показав:

«[...] Я отримував від Гришина ворожі вказівки [...]: по операції арештів білої та української контрреволюції і учасників націоналістичного підпілля Гришин дав мені вказівку піддати арешту начальницький склад контрреволюційних армій і керівників контрреволюційного націоналістичного підпілля, а інших учасників банд єврейських погромів, петлюрівської та ін. антирадянських армій Гришин дав мені вказівку арешту не піддавати, внаслідок чого по Бердичівському району, який насичений учасниками петлюрівської та ін. антирадянських армій, а також учасниками націоналістичних підпільних формувань, [вони] залишались не заарештованими»<sup>98</sup>.

Семантика і стилістика документа передають думки і настрої багатьох керівників та співробітників НКВС УРСР, що були інспіровані центром. «Рука Москви» полягала в рішенні політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. про проведення додаткових репресій в Україні та вказівках наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, які він дав у середині лютого 1938 р. під час відвіду-

<sup>96</sup> Вірогідно, відряджений до 3-го відділу НКВС УРСР сержант держбезпеки Луговой, заступник начальника 2-го відділення 3-го відділу УНКВС по Житомирській області, який після підвищення Д. Манька до заступника начальника 3-го відділу, став т.в.о. начальника 2-го відділення 3-го відділу УНКВС.

<sup>97</sup> Вірогідно, відряджений до 3-го відділу НКВС УРСР сержант держбезпеки Ісаак Наумович Франц (1908 р.н.), який з лютого 1938 р. був оперуповноваженим 3-го відділу УНКВС по Житомирській області і практично весь час перебував у службових відрядженнях, у тому числі й у серпні 1938 р. Після повернення з відрядження у вересні 1938 р., став т.в.о. начальника 3-го відділення 3-го відділу УНКВС по Житомирській області. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 45; т. 5, акр. 200. У квітні і вересні 1940 р. – свідок на засіданнях Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба і М. Люлькова та М. Федорова і М. Леснова відповідно. На той момент – заступник начальника 3-го відділу УНКВС по Дрогобицькій області. Див.: Там само, спр. 67839, т. 5, арк. 200–204 зв., 207–208, 210, 221 зв., 223 зв. – 224, 229, 233 зв., 239, 464 зв. – 466 зв.

<sup>98</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 153–154, 157–158.

вання Києва. Саме з Москви привезли розмови про «цілі антирадянські націоналістичні дивізії», що «гуляють у підпіллі» в Україні. У провідників репресій «цілі дивізії», мабуть, на підсвідомому рівні трансформувалися в «начальницькій склад і учасників контрреволюційних армій», «керівників і учасників націоналістичних підпільних формувань». Реальним історичним підґрунтям цього було існування Армії УНР, частково Добровольчої армії генерала А. Денікіна і Польської організації військової періоду 1919–1921 рр. На цій основі було створено ілюзію наявності численних залишків цих армій і формувань, що давало підстави для викривлення дійсності. Так розуміли співробітники НКВС особливість тогочасної оперативної обстановки. 1938-й рік пройшов під знаком посиленого викриття органами НКВС українського, польського та іншого «антирадянського підпілля».

Друга частина показань В. Мартинюка була присвячена незаконним арештам дружин «ворогів народу»<sup>99</sup>. В. Мартинюк став четвертою особою (після Д. Манька, О. Томіна і А. Лукьянова), який надав показання на Г. Гришина-Шенкмана з цього питання. Він визнав, що виконував ворожі вказівки Г. Гришина-Шенкмана, оскільки був його підлеглим, але заперечив наявність організаційного зв'язку між ними у проведенні спільної «ворожої діяльності»<sup>100</sup>.

Доповнив картину цієї діяльності начальник 4-го відділу УНКВС М. Леснов. У власноручних показаннях він повідомив:

«У період масових операцій, до 10 січня 1938 р., мені довелося працювати в оперативному штабі. Гришин неодноразово від мене вимагав, щоби я тиснув на периферійний апарат, аби скоріше завершували слідчі справи. Ці вимоги, по суті, не давали можливості виявити і викрити к[онтр]-рев[олюційне] підпілля, що свого часу існувало в Житомирській області»<sup>101</sup>.

Але з цими словами важко було узгодити інший факт, про який раніше згадував і А. Лукьянов. М. Леснов писав:

<sup>99</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 154, 158.

<sup>100</sup> Там само, арк. 155, 159.

<sup>101</sup> Там само, арк. 248.

«Нами був заарештований активний троцькіст в Коростені Ткачук<sup>102</sup>. Останній дав показання про свою активну участь в к[онтр]рев[олюційному] підпіллі. Замість того, щоб закінчити по цій справі слідство і судити ворога, Гришин відправив спеціального працівника IV відділу т. Стукановського “перевірити” матеріали слідства, зробивши наголос на тому, що заарештований начебто зізнався під тиском і його треба звільнити. Коли ж т. Стукановський все ж знайшов, що Ткачук є безсумнівним ворогом і був допитаний правильно, Гришина все ж довго довелося перекопувати у необхідності Ткачука судити»<sup>103</sup>.

Отже, масові арешти і псевдослідство за справами сотень людей Г. Гришин-Шенкман практикував як систему, а у даному випадку змушений був страхуватися. За його словами, він відправив до Коростеня працівника

«для перевірки і доопрацювання, бо мав на це вказівку НКВС УРСР, що повернув цю справу для дослідження»<sup>104</sup>.

Однак, за свідченням М. Леснова,

«Гришин неодноразово співробітникам давав вказівки “обережніше” допитувати заарештованих, не тиснути на них з вимогою зізнань, лякав відповідальністю, чим фактично деморалізував весь апарат обласного Управління»<sup>105</sup>.

Як бачимо, траплялися моменти «просвітлення» у колишнього заступника начальника УНКВС, і він цілком усвідомлював, що можуть і до відповідальності притягнути за скоєні злочини. Багато хто з них знав, відчував, що роблять зло, якими б ідеологемами його не обґрунтовували. Але, навіть коли вони відверто обговорювали це між собою, вони розуміли, що не в силах щось змінити. Вони закликали підлеглих до обережності, а насправді – до фарисейства. Мовляв, дивіться, я вас попереджаю, а ви вже самі вирішуйте, як вам виконувати все те, що від

<sup>102</sup> В матеріалах слідства є довідка УНКВС по Житомирській області від 2 липня 1939 р. про те, що 3 листопада 1937 р. Ткачука Юхима Пантелеймоновича трійка УНКВС «засудила до ВМП» Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 169. Див. також про нього: Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 6. – С. 543.

<sup>103</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 248–248 зв.

<sup>104</sup> Там само, арк. 102.

<sup>105</sup> Там само, арк. 248 зв.

нас вимагають. Колишній підлеглий Г. Гришина-Шенкмана потрапив це як деморалізуючий вплив.

У зв'язку з цим цікаві свідчення надав його інший колишній підлеглий – начальник 3-го відділення 3-го відділу УНКВС Б. Ювженко:

«В його тоні відчувалась ворожість до наших органів, він з огидою ставився до окремих співробітників, міг усіляко образити, висловлюючись нецензурними словами, кажучи: ви, мовляв, ще незрілі у політиці і т. п., і коли необхідно було негайно вирішувати в частині репресій того чи іншого ворога, то Гришин буквально знущався над працівником, що порушив це питання... Гришин безпідставно чіплявся до працівників Управління, викликав збудженість, цькував їх, залякував, у всякому випадку, застосовував всі ворожі методи керівництва і ставлення до працівників»<sup>106</sup>.

Г. Гришин-Шенкман відчував власну перевагу над підлеглими. Висловлювання про їхню політичну незрілість було типовим виявом «комчванства», характерного для керівників – номенклатурних працівників того часу. З іншого боку, він був недалеким від істини. Багато чекістів, навіть керівники нижчої та середньої ланки, були малоосвіченими людьми, які засвоїли лише загальноосвітні штампи та ідеологічні гасла. Психологічний тиск на підлеглих, свого роду «енергетичне вурдалацтво» були захисною реакцією керівників, які не поважали своїх співробітників, розуміючи, що останні здатні лише «махати сокирою», а у серйозній роботі на них покластися неможливо.

Підлегли, коли в них з'являлася нагода, не залишалися у боргу. Так, М. Леснов розповів слідству ще один епізод для обвинувачення колишнього шефа:

«Вважаю, що Гришин найбільш винуватий у масовій втечі заарештованих з внутрішньої тюрми НКВС, що мала місце у лютому [п.р.]. Провина його в тому, що він погано організував охорону внутрішнього тюрподу, не створив відповідної інструкції для охорони, відповід[альних] чергових (яким заборонялось перевіряти тюрпод) і т. п. В результаті 11 засуджених до ВМП шляхом проламу решітки втекли з тюрподу»<sup>107</sup>.

<sup>106</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 242 зв. – 243.

<sup>107</sup> Там само, арк. 248 зв.

Це була серйозна інформація, яка мала продовження у наступних матеріалах слідства.

Завершився перший етап слідства у справі Г. Гришина-Шенкмана написанням ним заяви на ім'я наркома О. Успенського, оформленням двох протоколів його допитів від 27 і 29 серпня, винесенням ухвали про продовження терміну утримання його під вартою, укладанням протоколу про завершення слідства у справі від 31 серпня і протоколу додаткового допиту його представником військової прокуратури від 1 вересня, а також долученням до справи протоколу допиту В. Мартинюка від 5 вересня 1938 р. Згідно з показаннями Г. Гришина-Шенкмана під час судового засідання, в цей період його били, і він підписав все, що від нього вимагали. У заяві він написав:

«Я визнаю, що наприкінці 1932 р. [...] я був втягнутий до антирадянської троцькістської шкідницької організації, за прямими завданнями якої здійснював шкідницьку лінію в агентурно-оперативній роботі наших органів. У зазначену організацію мене втягнув колишній начальник особливого відділу і заступник начальника УНКВС по Дніпропетровській області<sup>108</sup> Гришин Г.А., якого я знав ряд років (з 1927 р.) по спільній роботі в органах ДПУ–НКВС»<sup>109</sup>.

Обидва Гришини нарешті були зв'язані в «організаційне ціле». Далі було змальовано картину існування антирадянського троцькістського підпілля у лавах Компартії, Червоної армії та органів НКВС (Г. Гришин-Шенкман навів прізвища 10 колишніх високопосадовців НКВС УРСР, у тому числі двох наркомів). З характерним для таких ситуацій самобичуванням, він писав:

«Протягом всієї моєї антирадянської шкідницької діяльності спочатку у Дніпропетровську, а потім в Одесі й Житомирі, я встиг завдати непоправної шкоди Партії, по суті змазавши гостроту боротьби наших органів з ворожими елементами»<sup>110</sup>.

<sup>108</sup> Г. Гришин-Клювгант з 19 квітня 1931 р. був начальником ОВ Дніпропетровського оперативного сектору ДПУ (з 14 лютого 1932 р. – Дніпропетровського обласного відділу ДПУ). З 27 лютого 1933 р., працював в Одесі, Києві та інших містах УРСР. Посаду заступника начальника УНКВС по Дніпропетровській області він ніколи не обіймав. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 156–157.

<sup>109</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 60–61.

<sup>110</sup> Там само, арк. 63.

Визнав Г. Гришин-Шенкман провину в арештах дружин репресованих осіб, але, й тільки. Про інші епізоди обвинувачення в заяві він не згадав, а закінчив її проханням:

«Я прошу Вас, громадянин Народний комісар, особисто пощади-ти мою родину... – дружину і дочку, яким я спричинив так багато горя і страждань»<sup>111</sup>.

Горе і страждання, спричинені Г. Гришиним-Шенкманом сотням інших людей, наприклад, дружинам репресованих, які втратили чоловіків, дітей і майно, неможливо було порівняти зі стражданнями його родини. Він знав про це і боявся гіршої долі для своїх рідних, прохаючи, щоб нарком особисто пощадив їх.

У протоколах допитів цікавим є уточнення біографічних даних обвинуваченого. На поставлене у зв'язку з цим запитання, чому він намагався потрапити на роботу до органів ЧК–ДПУ, Г. Гришин-Шенкман відповів:

«... Мені хотілося добре пожити, бути при владі, командувати, і я вважав, що цього доб'юся в органах ЧК–ДПУ»<sup>112</sup>.

З цією ж метою він в анкетах «приписував собі різні революційні заслуги» («за денікінців піддавався переслідуванням і арешту»), чого в дійсності не було<sup>113</sup>. Навіть, якщо врахувати, що він перебував під сильним тиском слідчих, відповіді в цілому відображали справжні ціннісні орієнтації і мотивацію Г. Гришина-Шенкмана та багатьох його колег щодо мети служби в органах ЧК–ДПУ.

Далі викладено обставини «втягнення» Г. Гришина-Шенкмана до «антирадянської троцькістсько-змовницької організації», про її кадри, завдання, які начебто поставив Г. Гришин-Клювгант перед ним в 1932 р. На цьому слід зупинитися, оскільки знову виникло питання про намагання чекістів компенсувати низьку якість своєї роботи кількісними показниками. Цього разу йшлося про агентурну роботу:

«... Гришин поставив переді мною такі завдання: а) розвалити агентурну роботу, замінивши якість кількістю. Іншими словами, вербувати масове інформування із соціально] близького сере-

<sup>111</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 65–66.

<sup>112</sup> Там само, арк. 69.

<sup>113</sup> Там само, арк. 70, 103.

довища, не придбаваючи агентуру, яка могла б викривати контрреволюційне підпілля»<sup>114</sup>.

Ці слова свідчать, що від чекістів вимагали, передусім, насадження масової агентурно-інформаційної мережі, яка б охоплювала всі сфери життя суспільства, забезпечувала повний контроль за настроями всіх верств населення. В 1930-ті рр. така мережа була створена і проіснувала вона до 1954–1955 рр., коли було встановлено, що численний агентурний апарат органів держбезпеки широко використовувався у проведенні репресій і був малоефективним у класичній агентурно-оперативній роботі. Тоді й сталося найбільше в радянській історії скорочення даного апарату<sup>115</sup>.

Після конкретизації завдань, що начебто поставила перед Г. Гришиним-Шенкманом «організація», наводилися деякі факти з його службової діяльності, які були приправлені «шкідницьким соусом»<sup>116</sup>. Його «досягнення» в Житомирі містили велику плутанину і безлад у слідчій роботі, зрив роботи з придбання агентури в ході польської і німецької операцій, значне «послаблення удару по українській контрреволюції, провал основних видів особистої роботи у військових частинах і великих гарнізонах Житомира, Новоград-Волинська, Бердичева» та «збереження контрреволюційних елементів в армії від розгрому, спотворення (за вказівкою І. Леплевського) наказу про арешт дружин репресованих, незабезпечення необхідної кількості

<sup>114</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 80.

<sup>115</sup> Слід також врахувати, що в період Другої світової війни для ведення розвідувально-диверсійної роботи в тилу противника довоєнний агентурний апарат використовувався лише частково. По суті, було створено новий, із залученням людей, які раніше не мали нічого спільного з органами держбезпеки. Під час створення нового апарату кількісні показники також превалювали над якістю, що стало одним із чинників величезних втрат серед нової агентури. Але в той період це вважали виправданим. Люди, які виконали свій патріотичний обов'язок (часто одне–два завдання органів НКВС–НКДБ) і пережили війну, потім з апарату були виключені. Специфіка агентурного апарату воєнного часу знайшла відображення в службовому діловодстві, а згодом – і в структурі архівних фондів органів держбезпеки. Нині в ГДА СБ України у відповідному архівному фонді є підфонд «Зафронттова агентура органів НКВС–НКДБ».

<sup>116</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 82–92.



охорони, завдяки чому в 1938 р. з внутрішньої тюрми втекли 11 смертників»<sup>117</sup>.

Виклад організаційних зв'язків між М. Детинком, М. Смелянським і Г. Гришиним-Шенкманом не виходив за межі цієї «міні-організації» з трьох осіб. На вимогу слідства сказати, кого особисто Г. Гришин-Шенкман завербував до «організації», той відповів: «В організацію я нікого не вербував, і завдань таких мені ніхто не надавав». Так само він заперечував зв'язок з іноземною розвідкою і ведення шпигунської діяльності, але визнав свою вину за іншими пунктами<sup>118</sup>.

У постанові про продовження терміну утримання Г. Гришина-Шенкмана під вартою було сказано, що він «зізнався у приналежності до антирадянської троцькістської змовницької організації», але оскільки знову необхідно було провести додаткові слідчі дії, порушено клопотання про продовження терміну утримання його під вартою до 1 жовтня 1938 р.<sup>119</sup> При цьому обвинуваченому було оголошено, що слідство у його справі закінчено, і слідчу справу спрямують за підсудністю<sup>120</sup>. Мабуть, на підтвердження цього 1 вересня 1938 р. Г. Гришина-Шенкмана допитав помічник військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ УРСР воєнюрисст 1-го рангу П. Лехов.

Тим часом, на допитах сержант держбезпеки Луговой зумів «переконати» В. Мартинюка надати «правдиві» показання. Останній спочатку вперто відкидав свою участь в «троцькістській організації», але потім «зізнався», що був завербований до неї Г. Гришиним-Шенкманом. Інтерес викликають обставини «вербування»:

«Гришин, який працював заступником начальника обласного Управління НКВС по Житомирській області, часто приїжджав до мене у Бердичів, зупинявся у мене. В наших бесідах Гришин вислоблював своє незадоволення масовими арештами, що проводилися, підкріплюючи це фактом того, що політика комуністичної партії неправильна, внаслідок чого виникає масове не-

<sup>117</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 93–96.

<sup>118</sup> Там само, арк. 98–101.

<sup>119</sup> Там само, арк. 16.

<sup>120</sup> Там само, арк. 349.

задоволення трудящих, а звідси – арешти і репресії всіх підряд, кого і як. Я погляди Гришина повністю поділяв і схвалював»<sup>121</sup>.

У тих, хто знайомий з архівними кримінальними справами періоду «Великого терору», ця розповідь не викликає здивування. Радянська традиція обговорювати політику на кухні, у колі найближчих людей, існувала й серед керівників різних рангів. Автору статті свого часу довелося писати про те, як заарештованим командирам РСЧА на допитах у 1937 р. слідчі нагадували «разговорчики в строю» п'ятирічної давнини – про продовольчі ускладнення в країні і т. п.<sup>122</sup> Не були виключенням і чекісти. Те, що вони відверто казали між собою, висловлюючи подекуди своє обурення політикою влади, під тиском слідства перетворювалось на страшний гріх. Хоча слова, якими чекісти кидалися у приватній обстановці, це було одне, а їхні повсякденні заняття на службі – зовсім інше.

В. Мартинюк також дав показання, що він «долучив до троцькістської організації» співробітника Бердичівського міськвідділу НКВС Олександра Володимировича Дейча, який вже був заарештований і теж дав показання на В. Мартинюка. У слідства на додаток до намальованого раніше трикутника М. Детинко – М. Смелянський – Г. Гришин-Шенкман, з'явився новий організаційний ланцюжок: Г. Гришин-Шенкман – В. Мартинюк – О. Дейч. Схоже, що від В. Мартинюка слідство більше нічого не отримало. 30 вересня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до ВМП<sup>123</sup>.

Трапилося це під час паузи у слідстві у справі Г. Гришина-Шенкмана, що тривала майже півтора місяці. Жодного докумен-

<sup>121</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 160–167.

<sup>122</sup> Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 135–173.

<sup>123</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 29. Його дружина – Лизавета Яківна Мартинюк (1905–1938) була домогосподаркою. 2 березня 1938 р. її заарештували і за рішенням трійки при УНКВС по Житомирській області від 3 листопада 1938 р. розстріляли. У грудні 1938 р. слідство встановило, що обвинувальний висновок в її справі (звинувачувалась у шпигунстві на користь Японії) не був підписаним. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 3, арк. 168–170; Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 4. – С. 489.

та, що пояснював би паузу, у справі немає. Лише 13 жовтня 1938 р. обвинуваченого ознайомили з показаннями В. Мартинюка про «вербування» до «організації». Треба віддати належне Г. Гришину-Шенкману – це обвинувачення він відкидав стійко<sup>124</sup>, що так і не дозволило слідству розширити коло житомирських чекістів – «учасників троцькістської організації». У слідстві знову наступила пауза, що тривала ще більше, ніж перша – до кінця грудня 1938 р.<sup>125</sup>

### **Розширення слідства у справах про злочини, скоєні співробітниками УНКВС по Житомирській області (кінець листопада 1938 – січень 1939 рр.)**

У грудні 1938 р. розслідування і слідство у справах житомирських чекістів вступили в нову фазу. У зв'язку з цим, доцільно звернутися до 8-го тому польсько-українського науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Він містить розділ з 26 документів, основна частина яких стосується Житомирської області<sup>126</sup>. У вступній статті укладачі зазначили, що ці документи розповідають про слідство та його результати у справах колишніх працівників НКВС, яких було визнано винуватими у застосуванні незаконних слідчих методів. Укладачі звернули особливу увагу на три документи: протокол допиту свідка – головного лікаря Житомирської тюрми Наума Мойсейовича Мордушенка (1895 р.н.), пояснення згаданого Д. Манька і лист військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР військового юриста 1-го рангу Морозова прокурору СРСР Андрію Януарійовичу Вишинському (1883–1954) (у тексті Морозов назвав лист донесенням).

Н. Мордушенко повідомив слідству про випадки складання актів про смерть закатованих в'язнів тюрми без попереднього

<sup>124</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 106.

<sup>125</sup> До справи долучено протокол його допиту від 15 грудня 1938 р., який практично повторював протокол від 13 жовтня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 107–108.

<sup>126</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1625–1861.

розтину тіл або навіть без їхнього огляду, вписування в документи фальшивих причин смерті, про заборону з боку начальника тюрми УНКВС М. Глузмана фіксувати скарги жертв побиття на дії слідчих УНКВС<sup>127</sup>. Наведені Н. Мордушенком факти мали місце у період з кінця 1937 по вересень 1938 рр.

Д. Манько перебував ще на волі (заарештований 8 січня 1939 р.) і дав пояснення щодо порядку заслуховування слідчих справ на засіданнях особливої трійки при УНКВС у період з 20 вересня по 3 листопада 1938 р. Серед численних порушень в діяльності трійки він навів факти відсутності на її засіданнях одного з її членів<sup>128</sup>.

У листі військового прокурора йшлося про те, що «розслідуванням у справі про ворожу діяльність колишнього начальника Житомирського УНКВС Вяткіна» встановлені дворазові засудження одних и тих самих осіб, засудження вже розстріляних в'язнів, численні розходження у прізвищах у документах, порушення процедур роботи трійки, засудження до вищого міри покарання людей без ознайомлення з їхніми справами і навіть без формального закінчення слідства, а також масовий характер застосування тортур під час слідства<sup>129</sup>.

Короткого викладу змісту цих документів достатньо, щоб уявити картину кривавої вакханалії, що коїлася в УНКВС. Можна виокремити три вузлових блоки, що її характеризують. *Перший* – злочини, які скоювали працівники УНКВС під час слідства (аж до вбивств в'язнів). *Другий* – порушення порядку діяльності особливої трійки, яких припускалися члени трійки – начальник УНКВС, секретарі обкому КП(б)У і обласний прокурор (легітимність створення самої трійки як позасудового органу не ставилася під сумнів). *Третій* – фальсифікації в службовому діловодстві («липа») з боку слідчих, керівного складу, технічного апарату, медичного персоналу УНКВС.

Узявши за основу визначені ці блоки, доповнимо картину інформацією з інших документів. Отже, 16 листопада 1938 р.

<sup>127</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 86; Ч. 2. – С. 1650–1656.

<sup>128</sup> Там само. – Ч. 1. – С. 86; Ч. 2. – С. 1700–1706.

<sup>129</sup> Там само. – Ч. 1. – С. 88; Ч. 2. – С. 1716–1726.

НКВС УРСР заарештував начальника УНКВС по Житомирській області майора держбезпеки Григорія Вяткіна. У межах порушеної проти нього кримінальної справи було допитано або надали власноручні пояснення багато працівників УНКВС.

Одним з них був згаданий т.в.о. начальника 1-го спецвідділення УНКВС молодший лейтенант держбезпеки М. Зуб, якого пізніше (8 січня 1939 р.) також було заарештовано. 24 листопада 1938 р. у рапорті на ім'я т.в.о. начальника УНКВС І. Дарагана він доповів, що після отримання 16–17 вересня 1938 р. від НКВС УРСР шифротелеграми щодо необхідності організації особливої трійки при УНКВС для спрощеного слухання слідчих справ заарештованих, начальник УНКВС поклав на нього обов'язки секретаря трійки. До кола обов'язків М. Зуба спочатку входили організація розгляду і оформлення слідчих справ в 1-му спецвідділенні для слухання на засіданні особливої трійки, підготовка протоколів засідань трійки і наступне їх оформлення (подання на підпис членам трійки), складання звітності про результати роботи трійки для НКВС УРСР.

Однак, вже з першого засідання особливої трійки 20 вересня 1938 р. Вяткін вніс корективи у функції виконавців позасудової репресії. Слідчі справи на засіданнях трійки доповідав в основному Д. Манько – без попереднього огляду їх у 1-му спецвідділенні. Секретар трійки М. Зуб на жодному засіданні трійки не був присутнім. Після першого засідання його викликав Вяткін і наказав за зробленими ним позначками на альбомних довідках на осіб, яких піддавали позасудовій репресії, скласти шифротелеграму до НКВС УРСР з цифровими даними про осіб, стосовно яких було прийнято рішення про розстріл.

Начальник УНКВС також наказав не чекати на закінчення оформлення протоколу (кожен такий протокол був великим за обсягом – на 350–500 осіб, яких було «засуджено» за першою категорією, тобто до розстрілу, і друкарки не встигали друкувати протоколи), а виписувати припис (за позначками Вяткіна про рішення) коменданту УНКВС М. Люлькову для негайного виконання рішень трійки. Крім того, Вяткін наказав Зубу у подальшому передати керівництво підготовкою протоколів трійки начальнику 3-го відділу УНКВС М. Федорову.

Обов'язками М. Зуба стало отримання у оперуповноваженого (згодом – т.в.о. начальника відділення) 3-го відділу сержанта держбезпеки Адама Антоновича Грицика (1903 р.н.) приписів щодо виконання рішень трійки. Потім він мав здійснювати відбір осіб, стосовно яких було прийнято рішення трійки, у місцях їхнього утримання в Житомирі і Бердичеві, зв'язати установчі дані в'язнів з даними, що були зазначені у приписах. Йому було доручено також бути присутнім і слідкувати за виконанням рішень особливої трійки та складати акти про виконання цих рішень.

На думку М. Зуба, зміни, які вніс Вяткін до механізму роботи трійки, призвели до того, що на день арешту начальника УНКВС з 13 протоколів засідань цього органу залишилось шість протоколів, що не були підписані його членами, і за якими пройшло 2178 осіб. При цьому не були виконані рішення трійки лише щодо 20 осіб, яких на момент відбору просто не було в місцевій тюрмі<sup>130</sup>. Дана інформація суттєво доповнила картину «перекручень» в діяльності керівництва і особового складу УНКВС у частині «роботи» особливої трійки восени 1938 р.

Меншою за обсягом, але показовою для характеристики ситуації в Житомирській області під час «Великого терору», була друга частина рапорту, в якій йшлося про справу колишнього начальника Коростенської міської міліції Василя Методійовича Скрипника (1898–1938). Ця справа згодом фігурувала у багатьох документах, що викривали злочинну діяльність чекістів. В. Скрипник був заарештований 27 квітня 1938 р. Коростенським міськвідділом НКВС як «активний учасник контрреволюційної повстанської організації». У масштабах області він обіймав доволі важливу посаду, і тому справу на нього було передано до 4-го відділу УНКВС. Там ним займався сержант держбезпеки Д. Малука, який до жовтня 1937 р. працював у Коростенському окрвідділі НКВС і знав Скрипника.

В ніч на 26 червня 1938 р. Д. Малука викликав В. Скрипника на допит і жорстоко його побив. Після повернення до камери, незабаром Скрипник помер. Згодом начальник внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Ф. Ігнатенко, старший наглядач тюрми Да-

<sup>130</sup> Див.: Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1626–1632.

нило Власович Левченко (1911 р.н.) і фельдшер внутрішньої тюрми Матрьона Сергіївна Гненна (1917 р.н.) склали фіктивний акт про те, що Скрипник помер від паралічу серця<sup>131</sup>. 16 грудня 1938 р. за результатами розслідування вбивства В. Скрипника військовий прокурор прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР Морозов ухвалив взяти під варту Д. Малуку, Ф. Ігнатенка і Д. Левченка<sup>132</sup>. Але це було пізніше. А, приблизно, 21–22 вересня Д. Малука заявив М. Зубу, що начальник УНКВС Г. Вяткін зробив розпорядження включити справу В. Скрипника до останнього протоколу засідання трійки, що існувала при УНКВС раніше. Потім оформити акт про виконання рішення тієї трійки. З цією метою з протоколу засідання трійки за травень 1938 р. було вилучено підписаний останній аркуш і наново його надруковано з додаванням справи на В. Скрипника. Після того, на вимогу Г. Вяткіна М. Зуб написав припис коменданту УНКВС М. Люлькову про виконання начебто травневого рішення трійки стосовно В. Скрипника. Однак, за словами Зуба, акт про виконання рішення він не складав, оскільки не бачив заарештованого Скрипника і не знав, куди він подівся. Тільки пізніше Д. Малука повідомив його, що Скрипник помер.

Отже, сам факт існування позасудового органу проведення масових репресій – особливої трійки при УНКВС – надавав можливість їх виконавцям приховувати скоєні злочини. Із урахуванням інформації М. Зуба про роботу цього органу восени 1938 р. необхідно докладніше зупинитися й на поясненнях з цього приводу Д. Манька. Він досить детально описав процедуру розгляду документів на засіданнях трійки та оформлення рішень за ними. На першому засіданні трійки 20 вересня 1938 р. були присутні начальник УНКВС Г. Вяткін (голова), другий секретар Житомирського обкому КП(б)У Михайло Сергійович Гречуха (1902–1976), який заміняв першого секретаря обкому, і обласний прокурор Василь Дмитрович Распутько (1898 р.н.). Вяткін запропонував Маньку доповісти на засіданні 400 справ, але той встиг доповісти «лише» 350.

<sup>131</sup> Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1708.

<sup>132</sup> Див.: Там само.

Зниження темпу можна пояснити наступним. Спочатку Д. Манько зачитував членам трійки обвинувальний висновок у груповій справі, а потім доповідав довідки за індивідуальними слідчими справами. Така процедура вимагала багато часу, а інформація, яку він озвучував, була доволі одноманітною. Тому, коли Д. Манько доповів довідки десь на 40–50 осіб, Вяткін запропонував припинити доповідати справи. Члени трійки почали просто продивлятися альбомні довідки, що їм були роздані, і приймати рішення. Секретар обкому і обласний прокурор при цьому ніяких позначок на документах не робили. Вони зупинилися приблизно на 6–9 справах, висловлюючи свої сумніви. Тоді за пропозицією Г. Вяткіна Д. Манько зачитав витяги з протоколів допитів обвинувачених, і рішення, яке пропонували чекісти, було прийняте. Начальник УНКВС особисто проставляв олівцем на довідках позначки про засіб покарання – літеру «Р», що означало «розстріляти»<sup>133</sup>.

М. Гречуха брав участь у засіданні особливої трійки ще одного разу і також ніяких позначок на документах не зробив<sup>134</sup>. Так само діяв і обласний прокурор В. Распутько. На відміну від них перший секретар обкому КП(б)У Максим Авксентійович Діденко (1904 р.н.) у тандемі з Вяткіним проставляв на альбомних довідках і обвинувальних висновках позначки про прийняте рішення.

Д. Манько конкретизував інформацію М. Зуба щодо процедури оформлення протоколів засідань особливої трійки і приписів на виконання її рішень. Дослівно він повідомив наступне:

«Після засідання Трійки справи передавалися до штабу, що був спеціально організований, де виписувалися картки і перевірялися справи (технічне оформлення). Альбоми ж з відмітками, відразу ж після рішення Трійки, здавалися до групи, яка писала за довідками протоколи. Після першого засідання трійки, справи

<sup>133</sup> Див.: Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1718.

<sup>134</sup> Після відсторонення М. Діденка від виконання обов'язків першого секретаря Житомирського обкому КП(б)У (заарештований 30 грудня 1938 р.), його місце 16 грудня 1938 р. посів М. Гречуха. 10 серпня 1939 р. його було обрано Головою Президії Верховної ради УРСР. У 1954–1961 рр. – заступник Голови Ради міністрів УРСР.



мною були здані начальнику 1-го спецвідділу тов. Зубу, який спочатку очолював штаб, у подальшому ж здавалися альбоми або обвинувальні висновки з рішеннями Трійки нач[альнику] відділення 3-го відділу Грицику, який розподіляв [їх] між оперативними працівниками для друкування протоколів, а справи здавали до штабу. Всі приписи щодо виконання вироків отримував начальник 1-го спецвідділу тов. Зуб безпосередньо у тов. Грицика і давав їх на затвердження Вяткіну»<sup>135</sup>.

Виокремлені нами вище три вузлових блоки злочинів у діяльності УНКВС стали каталізаторами розслідування з боку військової прокуратури, а згодом і підключення до розслідування представника центрального апарату НКВС УСРР Тимофія Голубчикова. 15 грудня 1938 р. він прибув до УНКВС по Житомирській області і став ознайомлюватися з матеріалами військового прокурора Морозова. Два дні потому Т. Голубчиков направив заступнику наркома внутрішніх справ УРСР старшому лейтенанту держбезпеки Амаяку Захаровичу Кобулову (1909–1955) рапорт, в якому доповів, що при ознайомленні з матеріалами

«з'ясував наявність порушень та грубих перекирвань революційної законності у практиці слідчої роботи апарату УНКВС Житомирської області (вбивства заарештованих під час допитів, мародерство і т. д.)».

Далі в рапорті йшлося про трійку:

«Особлива Трійка, що діяла при УНКВС під головуванням Вяткіна, виносила рішення за невідсудними їй справами на командирів РСЧА, інженерів, агрономів, учителів і т. п., розглядала низку справ без будь-якого матеріалу слідства і справи давно померлих і вбитих під час допитів обвинувачених»<sup>136</sup>.

З рапорту видно, що список обвинувачень на адресу керівника і працівників УНКВС був набагато ширшим, ніж ті, з приводу яких вони давали пояснення. Дуже серйозним було обвинувачення у перевищенні повноважень трійки. До речі, цей факт не був особливістю УНКВС по Житомирській області, такі обвинувачення лунали й в інших місцях. Тим не менш, звертає на себе увагу тональність рапорту Т. Голубчикова:

<sup>135</sup> Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1704.

<sup>136</sup> Там само. – С. 1712.

«[...] Я з'ясував низку фактів, коли окремі працівники, свідомо виконуючи волю ворога народу Вяткіна, вбивали при допитах заарештованих, фабрикували справи для Трійки, потім всіляко намагалися замісти сліди (справа Скрипника, Парчевського та ін.)»<sup>137</sup>.

Коло головних винуватців цього, яке визначив Т. Голубчиков, було таким: начальник 3-го відділу М. Федоров, його заступник Д. Манько, т.в.о. начальника 1-го спецвідділення М. Зуб, начальник 2-го відділення 4-го відділу Д. Малука, начальник внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Ф. Ігнатенко, старший наглядчач тюрми Д. Левченко та інші. Т. Голубчиков доповів, що справу на Д. Малуку, Ф. Ігнатенка і Д. Левченка, яких було заарештовано військовим прокурором, прийняв у своє провадження і прохід слідства буде інформувати, попросивши у заступника наркома подальших вказівок<sup>138</sup>.

Забігаючи наперед, зазначимо, що керівництво його підтримало, і 30 грудня 1938 р. він підписав постанову про пред'явлення обвинувачення Д. Малуці, Ф. Ігнатенку і Д. Левченку. У ній, зокрема, сказано:

«Ігнатенко, будучи начальником внутрішньої тюрми УНКВС, не мав жодного відношення до допитів обвинувачених, проте брав участь у побиттях заарештованих. З метою приховування злочинів Малуки та інших осіб закопав у дворі УНКВС трупи заарештованих Скрипника, Пастушенка та інших, яких було вбито при допитах, склав фіктивні акти про смерть цих осіб. Ігнатенко привласнював речі, що належали засудженим, і відбирав на свою користь речі засуджених до ВМП, аж до золотих зубів»<sup>139</sup>.

А далі стався невинуватий, на нашу думку, поділ матеріалів слідства. 10 січня 1939 р. військовий прокурор Морозов розглянув слідчий матеріал на М. Леснова, М. Федорова, М. Люлькова, М. Зуба, Д. Манька, Д. Малуку, Ф. Ігнатенка, Д. Левченка і вирішив матеріал стосовно двох останніх виділити в окреме провадження і передати для подальшого слідства начальнику УНКВС по Житомирській області. Підстави для цього він сформулював так: злочин, скоєний Ф. Ігнатенком і Д. Левченком,

<sup>137</sup> Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1712.

<sup>138</sup> Там само. – С. 1712–1714.

<sup>139</sup> Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 58–59.

«ніякого зв'язку із злочинною діяльністю Леснова, Федорова та інших не має»<sup>140</sup>.

Разом із рапортом Т. Голубчикова заступнику наркома було відправлено копію донесення військового прокурора Морозова прокурору СРСР А. Вишинському з викладом фактичного становища в УНКВС. Вище наведено короткий зміст цього донесення. Серед додаткових деталей «роботи» особливої трійки, які мали трагічні наслідки для багатьох людей – жертв репресій, значимо декілька. Військовий прокурор повідомляв, що ніхто з членів трійки не цікавився слідчими справами обвинувачених, до них заглядали лише в окремих випадках<sup>141</sup>. Враховуючи, як вміло Г. Вяткін і Д. Манько на першому засіданні трійки розвіяли сумніви М. Гречухи і В. Распутька з приводу 6–9 справ, логічно припустити, що у подальшому «зазирання» у справи для секретаря обкому і обласного прокурора було безперспективним, що тільки затягувало процедуру прийняття рішень.

Вірогідно, з цією обставиною була пов'язана величезна диспропорція у ступені тяжкості «вироків» – рішень, що ухвалювала особлива трійка. Про це свідчать цифри. Протокол № 8 від 27 вересня 1938 р.: 1-а категорія – 374 особи, 2-а – 1; протокол № 9 від 28 вересня: 1-а категорія – 442 особи, 2-а – 9; протокол № 10 від 3 жовтня: 1-а категорія – 338 осіб, 2-а – 1; протокол № 11 від 4 жовтня: 1-а категорія – 352 особи, 2-а – 7; протокол № 12 від 7 жовтня: 1-а категорія – 329 осіб, 2-а – 3; протокол № 13 від 3 листопада 1938 р.: 1-а категорія – 299 осіб, 2-а – 21<sup>142</sup>. Якби члени трійки розбиралися у кожній справі, пропорція між рішеннями, які вони приймали, можливо, була б іншою.

Військовий прокурор повідомляв, що:

«оглядом протоколів засідань виявлена низка записів, які через свою неточність виключають можливість виконання рішень Трійки. Встановлено десятки випадків розходжень в іменах, по батькові, прізвищах, віці і т. п. засуджених; не дивлячись на це, рішення Трійки приводили до виконання особи, яким це було

<sup>140</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 60.

<sup>141</sup> Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1718.

<sup>142</sup> Там само. – С. 1716.

доручено (в.о. нач[альника] 1-го спецвідділення Зуб і комендант УНКВС лейтенант держбезпеки тов. Люльков). Ці особи самовільно робили в документах виправлення, “устраняя эту неточность”. Результати цих виправлень перевіряє слідство»<sup>143</sup>.

Конкретизовано в донесенні прокурора й перевищення повноважень трійки, про яке згадував Т. Голубчиков:

«Вочевидь для того, аби приховати факт прийняття Трійкою до свого провадження справ на арештованих військовослужбовців, які явно непідсудні їй, у протоколі засідання [№ 13 від 3 листопада 1938 р. – *Авт.*] і в інших документах замість зазначення про роботу, яку обвинувачені виконували до дня арешту, написано: “мешканець м. Житомира”... Таких записів, які не дають можливості визначити рід занять засуджених до дня арешту, тільки в одному протоколі № 13 є понад п’ятдесят»<sup>144</sup>.

За цим протоколом, нагадаємо, пройшло 320 осіб, з яких 299 члени трійки вирішили розстріляти. Прокурор обурювався з цього приводу і називав речі своїми іменами:

«Треба визнати, що у низці випадків навіть не приховувалося явне беззаконня, і з цинічною зухвалістю це беззаконня випирає з самих записів у протоколах. У протоколі № 13 є низка записів про засудження до ВМП атестованих осіб начскладу.... Навожу найяскравіші факти: Туровський Антон Павлович, командир 132 стрілецького полку; Коваль Іван Опанасович, командир роти 131 стрілецького полка; Горчинський Фелікс Едуардович, пілот, і низка інших осіб начскладу засуджено до розстрілу і розстріляно. Не можу не навести і наступні факти: тільки за протоколом № 13 засуджено: учителів – 10 осіб, техніків – 5, агрономів – 3, лікарів – 3, інженерів – 3, ін[ших] спеціал[істів] – 4 (землеупорядник, лісничий, плановик, економіст)»<sup>145</sup>.

Військовий прокурор зробив висновок, в цілому характерний для розслідувань, що провадилися тоді в областях: до керівництва УНКВС по Житомирській області «прокралась шайка ворогів». Але він цим не обмежився. Крім заарештованого Г. Вяткіна, він вважав необхідним піддати суду колишнього першого секретаря обкому КП(б)У М. Діденка і обласного проку-

<sup>143</sup> Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1718–1720.

<sup>144</sup> Там само. – С. 1722.

<sup>145</sup> Там само.

рора В. Распутька, а також М. Федорова (як основного співучасника Вяткіна), Д. Манька (як активного співучасника Вяткіна і Федорова), М. Зуба, М. Люлькова і А. Грицика. Військовий прокурор запросив у прокурора СРСР санкції на арешт цих осіб<sup>146</sup>. В його списку були М. Люльков і А. Грицик, яких не було у списку представника НКВС УРСР. Можливо, останній бачив далеко не всі матеріали розслідувань і слідства.

Таким чином, слідство встановило загальну картину злочинів і продовжило свою роботу, доповнюючи матеріали новими подробицями і фігурантами. М. Федоров, який ще перебував на волі, 23 грудня 1938 р. надав свої пояснення ситуації, що виникла в УНКВС у 1938 р. Він повідомив, що оперативно-слідчу роботу УНКВС Вяткін організував за куштовим принципом. Було створено чотири оперативно-слідчі групи. Житомирську очолив Федоров. Бердичівською групою протягом місяця керував колишній заступник Федорова старший лейтенант держбезпеки Борис Юлійович Кругляк (1905 р.н.), а після нього – начальник Бердичівського міськвідділу НКВС лейтенант держбезпеки Іван Митрофанович Белоцерковський (1907–1941). Новоград-Волинську групу очолював помічник начальника 5-го відділу (названий М. Федоровим начальником 6-го відділу) Н. Ремов-Поберьозкін, потім – начальник 1-го відділення 3-го відділу В. Вольський. Коростенською групою керував начальник 4-го відділу А. Лукьянов.

Начальники груп оперативно-слідчу роботу проводили самостійно і були підпорядковані безпосередньо Г. Вяткіну. Наприкінці червня 1938 р. Коростенську і Новоград-Волинську групи ліквідували, і всі справи цих груп разом із заарештованими були передані для закінчення до УДБ УНКВС. Бердичівська група продовжувала існувати до закінчення всіх слідчих справ.

На підставі слідчих матеріалів співробітники 3-го відділу УНКВС склали на кожну особу, що проходила за справою, довідку. Потім довідки і слідчі справи, за якими вони були складені, продивлялися працівники обласної прокуратури (заступник

---

<sup>146</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1724–1726.

обласного прокурора у спецсправах Яків Абрамович Черкез (1892 р.н.) та ін.) і військовий прокурор Курдиновський. Зміст довідок порівнювали з матеріалами слідства. За словами М. Федорова, коли виникали сумніви, викликали окремих заарештованих для перевірки<sup>147</sup>. Зазначимо, що начальник 4-го відділу М. Леснов підтверджував інформацію М. Федорова у частині здійснення прокурорського нагляду:

«[...] До відправлення слід[чих] справ до Москви всі справи продивлялася і перепускала група прокурорів під керівництвом [заступника] обласного прокурора у спецсправах Черкеза»<sup>148</sup>.

По завершенні ознайомлення прокурорів з довідками і справами, справи Житомирської, Коростенської та Новоград-Волинської груп до 1 серпня 1938 р. було представлено в НКВС УРСР для перевірки. Потім їх повернули до Житомира, а альбоми відправили до НКВС СРСР для негласного розгляду за альбомними довідками. Слідчі справи Бердичівської оперативно-слідчої групи продивлялися у Бердичеві, а потім начальник групи І. Белоцерківський доповідав їх в НКВС УРСР. До УНКВС надсилали на підпис тільки довідки за ними. У подальшому відправлені до НКВС СРСР альбоми було повернуто до УНКВС з пропозицією розглянути їх на створеній при УНКВС особливій трійці<sup>149</sup>.

М. Федоров уточнив, що за дорученням начальника УНКВС для складання протоколів засідань трійки (на підставі альбомних довідок з позначками членів трійки) він виділив чотирьох співробітників, які писали протоколи. Ними були помічник начальника відділення 4-го відділу Наум Маркович Прівін, А. Грицик, помічник оперуповноваженого 3-го відділу Лев Борисович Молдаванський (1907 р.н.), оперуповноважений Володимир Іванович Жаботинський (1912 р.н.)<sup>150</sup>. Друкували протоколи

<sup>147</sup> Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1728.

<sup>148</sup> Там само. – С. 1752. Вперше документ опублікований у книзі «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки». – С. 316–322.

<sup>149</sup> Там само. – С. 1728–1730.

<sup>150</sup> До підготовки протоколів долучали й інших співробітників, зокрема, Й. Меднікова. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 37, І. Франца, І. Кузьменкова. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 1, арк. 50.

Надія Олександрівна Філатова (1896 р.н.), Марія Степанівна Ходаковська (1907 р.н.) та ін.<sup>151</sup> Приписи на виконання рішень трійки писали А. Грицик, Л. Молдавський, Н. Прівін<sup>152</sup>.

У поясненнях М. Федорова і М. Лєснова простежується тенденція до перекладання відповідальності за скоєні злочини на керівників і працівників оперативно-слідчих груп, обласної та військової прокуратур, центральних апаратів НКВС УРСР і НКВС СРСР. За великим рахунком, слідчі справи і складені за ними довідки бачили всі, кому належало їх перевіряти. І саме з Москви і Києва йшли вказівки щодо подальших дій виконавців, які й зробили можливим все те, що відбувалося в області. Акцентуючи увагу на цьому, М. Федоров, можливо, сподівався уникнути арешту.

У заарештованого Д. Малуки цих ілюзій вже не було. Він відверто розповів про механізм фабрикації слідчих справ в УНКВС і суттєво доповнив матеріали розслідування. Дуже серйозним було його зізнання в тому, що багатьох заарештованих утримували під вартою цілий рік без допитів, і, відповідно, ніяких протоколів допитів і т. п. у справах не було. Він детально розповів про бюрократичний конвеєр фальсифікацій процесуальних документів у понад однієї тисячі слідчих справ. Співробітники УНКВС, які брали участь в цьому, поділялися на три групи: 1) технічні виконавці канцелярської роботи, які ще не

<sup>151</sup> Під час авральної підготовки документів їх друкували також друкарки УНКВС Фаня Ісаківна Зільбергерц (1902 р.н.), Левіна, Осипчук, Ракова, Сіма Ровинська, Ручьйова, Наталія Авраамівна Симоненко (1910 р.н.), Раїса Наумівна Фель (1904 р.н.). Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 37, 175–176, 335, 356–360 зв.; т. 4, арк. 49–52; ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 1, арк. 514. На судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу 18 квітня 1940 р. свідок Василь Харитонович Резніченко заявив, що у серпні 1938 р., коли готували на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР матеріали (альбоми) за слідчими справами, друкарок не вистачало «і навіть у місті мобілізували для цієї роботи друкарок, а всього їх тут працювало до 50 осіб». Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 205 зв.

<sup>152</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1730–1732. Згідно із поясненням молодшого лейтенанта держбезпеки Н. Прівіна, він не писав, а диктував друкаркам протоколи і приписи. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 37.

вміли вести слідство (В. Кашук<sup>153</sup>, Карась, Распутний<sup>154</sup>), та більш досвідчені їхні колеги, які їм допомагали (С. Астахов<sup>155</sup>, Богун<sup>156</sup>, Артемчук<sup>157</sup>); 2) група з допитів обвинувачених: Д. Малука, О. Ференс<sup>158</sup>, М. Гойхман<sup>159</sup>, Д. Дмитренко<sup>160</sup>, А. Смірнов<sup>161</sup>; 3) фальсифікатори процесуальних документів<sup>162</sup>: М. Леснов, Д. Малука, М. Гойхман, Ф. Гольцман<sup>163</sup>, В. Недбайло<sup>164</sup>, Д. Дмитренко, В. Ка-

<sup>153</sup> Помічник оперуповноваженого 4-го відділу УНКВС Василь Трохимович Кашук.

<sup>154</sup> Вірогідно, співробітник 4-го відділу УНКВС.

<sup>155</sup> Секретар, згодом – оперуповноважений Луганського райвідділення НКВС Степан Олексійович Астахов.

<sup>156</sup> Секретар Андрушівського райвідділення НКВС.

<sup>157</sup> Секретар Чуднівського райвідділення НКВС.

<sup>158</sup> Помічник начальника відділення 4-го відділу УНКВС Олександр Антонович Ференс (1910 р.н.).

<sup>159</sup> Оперуповноважений Коростенського міськвідділу НКВС, а потім 4-го відділу УНКВС сержант держбезпеки Мойсей Борисович Гойхман (1910 р.н.).

<sup>160</sup> Згаданий сержант держбезпеки Д. Дмитренко з літа 1938 р. працював помічником оперуповноваженого 4-го відділу УНКВС під керівництвом М. Леснова і Д. Малуки. У квітні 1940 р. він був свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі колишніх своїх начальників та інших осіб. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 225 зв. – 227 зв.

<sup>161</sup> Помічник оперуповноваженого Коростенського міськвідділу НКВС Андрій Федорович Смірнов (1904 р.н.) у червні–вересні 1938 р. перебував у службовому відрядженні у Житомирі, де був прикріплений до 2-го відділення 4-го відділу УНКВС для надання допомоги у слідчій роботі. Станом на 15 січня 1939 р., коли його допитали про роботу слідчої групи у тюрмі УНКВС, був комендантом УНКВС. У вересні 1940 р. виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Федорова і М. Леснова. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 304–308; т. 5, арк. 472 зв. – 473.

<sup>162</sup> На допиті 19 січня 1939 р. С. Астахов показав, що в одну із слідчих справ було вкладено «21 трафаретну постанову про продовження терміну утримання під вартою, оскільки заарештований утримувався під вартою з 1936 року. В багато справ вкладали від 5 до 17–18 таких постанов». (ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 351).

<sup>163</sup> Фавель Мордкович Гольцман – колишній начальник Луганського райвідділення НКВС.

<sup>164</sup> Сержант держбезпеки Василь Володимирович Недбайло (1911 р.н.) у квітні 1938 р. був помічником оперуповноваженого 5-го відділу УНКВС, станом на 29 грудня 1938 р. – помічник начальника особливого відділення



щук (іноді він та інші співробітники підписували документи, що були датовані ще до їх вступу на роботу до органів НКВС)<sup>165</sup>.

У роботі групи з допитів обвинувачених визначальним стало те, що на оперативній нараді М. Леснов встановив для кожного слідчого норму – 5–8 «розколів», тобто зізнань обвинувачених, на день. За свідченням Д. Малуки:

«Природно, щоб виконати ці норми, слідчі застосовували масове побиття заарештованих, добиваючись від них цими методами зізнань»<sup>166</sup>.

М. Леснов, зі свого боку, пояснив, що після ліквідації Коростенської і Новоград-Волинської оперативно-слідчих груп, у 4-му відділі було

«близько 800 заарештованих, слідчих було разом з відрядженими від 15 до 20 осіб, виключно молоді товариші, які нещодавно прийшли до органів. З таким великим навантаженням, зрозуміло, справитися ми ніяк не могли. До того, зрозуміло стало за раз, з ворожою метою десятки разів змінювалися вказівки Центру про те, в які судові інстанції мали направляти справи, і кожного разу давали жорсткі терміни закінчення їх. Безперечно, все викладене позначилося на якості слідства. Хочу підкреслити такий факт, що останнього разу було наказано за 5–6 днів всі справи приготувати для Особливої наради»<sup>167</sup>.

У жовтні 1938 р. М. Леснов, М. Гойхман і оперуповноважений Бердичівського міськвідділу НКВС Йосип Абрамович Медніков (1907 р.н.) повезли ці справи до Москви. Там частину справ не прийняли до розгляду Особливою нарадою, і згодом їх розглянула особлива трійка при УНКВС. Це й цікавило військового прокурора Морозова: яким був процес підготовки справ, як вони потрапили на розгляд особливої трійки і як вона їх розглядала.

---

в/ч 4342 (м. Житомир). Див.: Архів Управління МВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 233.

<sup>165</sup> В. Резніченко і А. Ференс поступили на роботу до органів НКВС 12 квітня 1938 р., В. Кашук – 20 липня 1938 р., а підписана В. Резніченком і В. Кашуком (замість Г. Вяткіна і А. Ференса відповідно) постанова щодо обвинуваченого Мойсея Никаноровича Григорука датована 5 березня 1938 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 288 зв.

<sup>166</sup> Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1736.

<sup>167</sup> Там само. – С. 1750.

М. Леснов доповнив матеріали розслідування й іншими важливими фактами. Помічник головного військового прокурора РСЧА і Флоту військовий юрист 1-го рангу Шульц-Анн запропонував йому розповісти про «роботу з викриття контрреволюційного підпілля» серед колишніх червоних партизан, оскільки ця справа стала одним з пунктів обвинувачення багатьох працівників НКВС. М. Леснов не тільки висвітлив обставини фабрикації цієї справи, але й повідомив про інші факти «перекручень у порушенні революційної законності і зловживань», підкресливши, що

«неможна виділяти окремо 4-й відділ, а треба його брати у загальній системі ворожої роботи в обласному управлінні»<sup>168</sup>.

Використання М. Лесновим чекістського сленгу («ворожа робота») не заважає визнати зроблений ним акцент правильним. Дійсно йдеться про загальну систему злочинної діяльності органів НКВС під час «Великого терору».

Якщо викласти інформацію М. Леснова у хронологічній послідовності, то складається така картина. Після призначення 25 січня 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенського і прибуття його до Києва, останній відразу скликав для інструктажу начальників обласних управлінь, серед яких був і тодішній начальник УНКВС по Житомирській області Л. Якушев. Після повернення з Києва, Якушев скликав нараду оперативного складу органів НКВС області і довів до нього вказівки нового наркома. За словами Якушева, у переказі Леснова, Успенський заявив про існування на території України підпілля, що не було викрите і яке необхідно було якнайшвидше ліквідувати. Якого «окрасу» було підпілля, Леснов точно не пам'ятав, але, начебто, йшлося про «українське військово-повстанське підпілля».

Було запропоновано спочатку поїхати по селах, здобути потрібну інформацію і взяти на оперативний облік колишніх політбандитів, петлюрівців, учасників «ВПА»<sup>169</sup> та інших осіб з «тем-

<sup>168</sup> Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1746.

<sup>169</sup> У спільному польсько-українському виданні помилково надруковано «УПА» (т. 8, ч. 2, с. 1746). Автор здійснив звірку з документом [ГДА СБ Ук-

ним» минулим. Потім скласти оперативні листи, привезти їх до Житомира для отримання санкції на арешт осіб, зазначених у листах. Працівники районних відділень поїхали на місця, поверхово взяли на облік «контингент», що підходив, склали оперативні листи і поїхали за санкцією. В Житомирі начальник УНКВС Л. Якушев, його заступник Г. Гришин-Шенкман, начальник 3-го відділу А. Масловський, начальник 4-го відділу А. Лукьянов, начальник 1-го відділення 3-го відділу В. Вольський, начальник 3-го відділення 4-го відділу А. Стукановський, начальник 4-го відділення 4-го відділу Д. Манько та інші керівники, в тому числі й М. Леснов, отримали матеріали з кількох районів кожний і на підставі однієї лише характеристики, наданої на особу начальником райвідділення, давали санкцію на арешт. «Безперечно, – визнав Леснов, – що тут було припущено багато помилок»<sup>170</sup>.

Це була передісторія справи колишніх червоних партизан, яка характеризувала систему арештів, що проводили чекісти за списками, без будь-яких компрометуючих матеріалів на людей. Один з творців цієї системи – Л. Якушев – був знятий з посади 26 лютого 1938 р., а його місце посів Г. Вяткін.

І тут знову виник сюжет про створення Г. Вяткіним, незабаром після свого приїзду до Житомира, оперативно-слідчих груп. М. Леснов, як і М. Федоров, виклав цей сюжет по-своєму і додав суттєву деталь: створенню оперативно-слідчих груп передував приїзд до Житомира наркома О. Успенського, який провів з керівниками груп нараду. Про що йшлося на нараді, Леснов начебто не знав, оскільки не був на ній присутнім. Викликає сумнів, що начальник 4-го відділу А. Лукьянов ні тоді, ні пізніше не довів до відома свого заступника суть завдань, що були поставлені перед оперативно-слідчими групами. Адже ці завдання

---

раїни, ф. 5, спр. 67839, т. 1, арк. 428 (рукописний оригінал), арк. 416 (завірена машинописна копія)]. Йдеться про ВПА – Волинську повстанську армію, керівництво якої восени 1922 р. готувало збройний виступ проти більшовицького режиму з метою відновлення української державності. За два дні до запланованої дати виступу органи ДПУ заарештували більшість командного складу організації, але штабу ВПА із загоном прикриття вдалося прорватися за кордон у Польщу.

<sup>170</sup> Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748.

було поставлено не лише керівникам УНКВС. Пізніше колишній керівник Новоград-Волинської групи Н. Ремов-Поберьозкін повідомив, що О. Успенський приїхав до Житомира 19 квітня 1938 р., «провів широку нараду з питання розгрому ПОВ'яцького підпілля і дав низку вказівок [...]»<sup>171</sup>. Їх обов'язково доводили до кожного виконавця, і вони не могли пройти повз М. Леснова. Але він про це чомусь не згадав.

У свідченнях М. Федорова і М. Леснова викликає подив й інше. З моменту завершення діяльності міжрайонних оперативно-слідчих груп минув невеликий проміжок часу, але начальники 3-го і 4-го відділів УНКВС плуталися навіть у питанні про керівників цих груп. Так, М. Леснов вважав, що Житомирською групою керував Г. Вяткін, а не М. Федоров. За словами М. Леснова, Бердичівську групу очолював начальник 2-го відділення 3-го відділу УНКВС А. Вадіс<sup>172</sup>, але М. Федоров – колишній начальник А. Вадіса – про це не пам'ятав. І, навпаки, про Б. Кругляка, якого згадав М. Федоров, М. Леснов не сказав, але підтвердив, що згодом групою керував новий (з серпня 1938 р.) начальник Бердичівського міськвідділу НКВС І. Белоцерковський. Леснов пригадав, що Коростенською групою спочатку керував начальник Коростенського міськвідділу НКВС М. Гіліс, а вже потім – А. Лукьянов. Одностайними були Федоров і Леснов у тому, що Новоград-Волинську групу очолював Н. Ремов-Поберьозкін.

До речі, останній почав давати показання саме з питання про діяльність Новоград-Волинської групи. Він повідомив, що станом на квітень 1938 р. група існувала вже 7–8 місяців, охоплювала діяльністю сім районів, керували нею по черзі А. Масловський, М. Смелянський, Г. Артем'єв, В. Вольський<sup>173</sup> і він.

<sup>171</sup> Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 54, 62. За словами Н. Ремова-Поберьозкіна, на нараді були присутні 120–150 осіб. Див.: Там само, арк. 375.

<sup>172</sup> 3 8 травня 1938 р. він став начальником Бердичівського міськвідділу НКВС. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 123.

<sup>173</sup> За свідченнями Г. Артем'єва, В. Вольський очолив групу на початку квітня 1938 р. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 264. Сам В. Вольський і колишній член оперативно-слідчої групи, а згодом начальник 4-го відділення 2-го відділу УНКВС Лев Савович Кро-

Нагадаємо, що створення груп було пов'язане з початком масових репресивних операцій. Згадані чотири міжрайонні оперативно-слідчі групи діяли на Житомирщині ще з київсько-вінницького періоду<sup>174</sup>, пізніше їх реанімували, але не Г. Вяткін, а Л. Якушев – наказом від 3 лютого 1938 р.<sup>175</sup> На початку травня 1938 р. Н. Ремов-Поберьозкін був відкликаний з Новоград-Волинського, оскільки, за його словами, не зміг виконати «завдання, які на мене було покладено», і продовжив керувати 5-м відділом УНКВС<sup>176</sup>. За два тижні, які він був начальником групи, він «здійснив масовий арешт осіб, приблизно 120 осіб, без наявності матеріалів про їхню к-р діяльність і причетність до к-р організації, маючи на це вказівки Вяткіна і Успенського», «давав вказівки підлеглим мені особам, щоб до заарештованих [...] застосовувати засоби фізичного впливу [...]», «особисто брав участь у побитті на допитах заарештованих [...]»<sup>177</sup>.

Отже, М. Федоров і М. Леснов мали рацію щодо відповідальності за частину злочинів, скоєних в області, керівників і працівників оперативно-слідчих груп, яким

«було надано повну самостійність у вирішенні питань арешту, ведення слідства, закінчення слідства і т. д.»<sup>178</sup>.

За словами М. Леснова, у травні 1938 р. Г. Вяткін повернувся з оперативної наради начальників обласних управлінь, яку про-

---

тенко це заперечували. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 396 зв.

<sup>174</sup> Влітку 1937 р., у ході підготовки до проведення «куркульської операції», було створено 45 міжрайонних оперативних груп, у тому числі й ті чотири, про які йдеться. Див.: Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Редкол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер та ін.; упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К: ВД «КМА», 2010. – Ч. 1. – С. 51–58.

<sup>175</sup> Відповідно до наказу начальником Новоград-Волинської групи був призначений начальник місцевого міськвідділу НКВС Г. Артем'єв. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 393.

<sup>176</sup> Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 55, 58, 63, 68. Згідно з наказом по УНКВС № 23 від 21 травня 1938 р., Н. Ремов-Поберьозкін перебував у службовому відрядженні у м. Новоград-Волинський з 19 квітня по 6 травня 1938 р. Див.: там само, арк. 330.

<sup>177</sup> Там само, арк. 85, 86, 90, 91.

<sup>178</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748.

водив нарком О. Успенський, і повідомив працівників УНКВС про те, що в Україні «викрито центр контрреволюційного підпілля серед колиш[ніх] партизан з великими філіями у низці областей». Для викриття цього підпілля в Житомирській області Вяткін створив спеціальну групу слідчих, до складу якої увійшли Д. Малука (очолив групу), В. Вольський, Ф. Гольцман і працівник Особливого відділу з Коростеня. Крім цього, Вяткін скликав оперативну нараду окремих начальників райвідділень НКВС, яким також дав інструкції щодо «викриття підпілля серед червоних партизан». Ми не будемо торкатися деталей цієї справи – типової для часів «Великого терору» і водночас доволі несподіваної в тій конкретно-історичній обстановці – відзначимо лише об'єктивні і суб'єктивні фактори, які є предметом нашого дослідження.

Отже, Г. Вяткін отримав нове репресивне завдання в Києві, ретранслявав його своїм підлеглим, визначив коло виконавців, шляхи і способи виконання цього завдання. Технологічно все виглядало дещо покращеною копією того, що робив його попередник Л. Якушев у випадку з «українським військово-повстанським підпіллям». Слід було відновити всі обліки колишніх партизан, виявити, які є на них компрометуючі матеріали, і в залежності від отриманих матеріалів провести арешти. Вяткін вимагав, щоби арешти здійснювали тільки з його відома і санкції. Водночас він наказав переглянути слідчі справи всіх заарештованих у всіх відділах УНКВС, виявити, хто із заарештованих у минулому був партизаном, та їх допитати

«у площині виявлення можливої їхньої причетності до контрреволюційного партизанського підпілля»<sup>179</sup>.

Незабаром з районів надійшли доповідні та списки колишніх червоних партизан з «компроматом» на них. М. Леснов і Д. Малука продивлялися ці списки і робили на них позначки щодо арештів для доповіді Г. Вяткіну. Після проведення санкціонованих Вяткіним арештів почала діяти група слідчих. Вона мала доволі «куці», за визначенням М. Леснова, орієнтировки

---

<sup>179</sup> Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1740.

НКВС УРСР у формі копій доповідних до НКВС СРСР і протоколів допитів «керівників центру». З НКВС УРСР були надіслані також вказівки про арешт деяких осіб з числа колишніх партизан, які проходили за показами «керівників центру». На підставі цих вказівок було заарештовано декілька осіб.

Трагічність ситуації не тільки у даному випадку, але й в цілому, полягала в тому, що від початку чекісти здійснювали безпідставні арешти, які потім розросталися як снігова лавина. Таких «викривлень» припускалися не лише оперативно-слідчі групи, про що казали майже всі допитувані. На запитання «Чи були в 4 відділі такі ж помилки?», М. Леснов відповів:

«Безспірно, були. Так, спочатку за розпорядженням Вяткіна арешти проводили за недостатньо обґрунтованими матеріалами, невеличкими агентурними повідомленнями, старими обліками і т. д. Потім вже арешти проводили за показами заарештованих, які зізналися в участі в цих організаціях. Поруч з арештами у більшості випадків дійсних ворогів, активних ворогів (за викритими нами правотроцькістському підпіллю, есерівському підпіллю, сіоністському, Української військово-повстанської організації та інш[им]), безспірно, були випадки необґрунтованих арештів, що мали місце завдяки некритичному ставленню до показань обвинувачених слідчих, н[ачальни]ків відділень і, у першу чергу, мене. Моя вина, що я особисто не перевіряв покази шляхом передопиту заарештованих, а покладався на слідчих і начальників відділень»<sup>180</sup>.

Таким чином, М. Леснов поділяв арешти на дві категорії. Одні, більш ранні, він вважав недостатньо обґрунтованими. Інші, що проводилися пізніше, за свідченнями «осіб, що зізналися в участі в організаціях», – обґрунтованими арештами у більшості випадків «дійсних ворогів». Чи так це? Як ми побачимо далі, далеко не так.

Можливо, у глибині душі це розумів і сам М. Леснов. Він визнавав свою вину, але виправдовувався тим, що намагався уникнути «халтури»:

«Я особисто на нарадах відділу неодноразово попереджав, щоб критично підходили до показань, щоб до арешту перевіряли,

<sup>180</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748.

що це за людина, яка підлягає арешту, її роботу, чи є вона ворожою і т. д. На доказ цього, задовго до арешту ворога Вяткіна були мною розіслані райвідділенням приблизно 200 витягів з протоколів допиту на осіб, що проходили як учасники організації, які викликали у мене сумнів. Ці витяги розіслані більшості райвідділень з детальними вказівками, як ці матеріали перевірити, як агентурно розробити осіб, що проходили і підлягали арешту»<sup>181</sup>.

Більшість чекістів – керівників різного рангу – розуміла, що відбувається. Вони грали за правилами, які не встановлювали, але змушені були неухильно виконувати. Про причини цього відверто сказав 14 грудня 1938 р. учасник закритих партійних зборів парторганізації УДБ УНКВС по Київській області молодший лейтенант держбезпеки Василь Іванович Вараков (1901–1943):

«Установка Успенського – дати організації – за 10 днів нами ж всіма здійснена. Посипалися організації, цілі з'єднання, яких, по суті, не було... Чому це так, чому мовчали? Причиною цьому було – скільки вислали з України чекістських кадрів, адже своїх же товаришів за резолюцією Успенського без підстав заарештовували і “мотали”, так писав Успенський: “Заарештувати і розмотати”, ну, і, побоюючись, як би самого не розмотали, не за дарма ходили та запитували: “Ти ще тут? Тебе не відправили куди-небудь?”»<sup>182</sup>.

Така була соціально-психологічна атмосфера у чекістському середовищі до початку компанії з викриття «вिकривлень».

У цій атмосфері створювали і справу колишніх червоних партизан. За умов відсутності нормального, з точки зору юриспруденції, слідчого матеріалу з центру і наявності сумнівних компрометуючих відомостей з місць у слідчих УНКВС була вимушена, але необмежена свобода для «творчості» під час ведення слідства. М. Леснов запевняв, що він «особисто безпосередньо слідством не займався. Заарештованих допитували Малука, Вольський, Гольцман і зазначений вище особист». Одним з основних порушень під час ведення справи М. Леснов назвав застосування незаконних методів слідства – побиття заарештованих. Він пояснив, що Г. Вяткін

<sup>181</sup> Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1748–1750.

<sup>182</sup> Там само. – С. 1662.



«відносно методів допиту увів такий порядок, що кожен слідчий повинен був йому особисто доповідати слідчі справи, а він давав вказівки, як вести допит, тобто до кого застосовувати незаконні методи допиту... Особливо старався в незаконних методах допиту Гольцман»<sup>183</sup>.

М. Леснов визнав, що слідство в УНКВС проводилося з порушенням норм КПК. На запитання, чому це мало місце, він відповів:

«Тому, що Вяткін весь час вводив усіх, в тому числі і мене, в оману. Він, Вяткін, інструктував у такій формі, що ЦК партії і тов. Єжов для швидкої розправи з ворогами дозволили спрощений метод слідства, тільки щоб було встановлено, що він [заарештований. – Авт.] – ворог».

Таке пояснення було стандартним у ході розслідувань, що тоді провадили. Леснов зробив уточнення:

«Побиття заарештованих при допитах: такі факти були у всьому обласному управлінні, в тому числі і в 4 відділі. Культивував це Вяткін... У масовому і спотвореному вигляді це робилося у третьому відділі».

М. Леснов віддав сумнівну пальму першості колегам з 3-го відділу, але змушений був визнати власну участь у побитті заарештованих. Він виправдовувався тим, що застосовував насильство у поодиноких випадках за вказівками Вяткіна стосовно «явно встановлених ворогів»<sup>184</sup>. Ким же були ці «явно встановлені вороги»?

Першим, кого назвав М. Леснов, був Павло Григорович Постоев (1875–1938). До революції він був директором Житомирської учительської семінарії і завідувачим губернським відділом народної освіти, а на момент арешту (за ордером – 29 листопада 1937 р.) очолював кафедру фізичної та економічної географії України Інституту народної освіти у Житомирі. За відгуками сучасників, був ерудованим фахівцем, талановитим педагогом і краєзнавцем, блискучим лектором, палким пропагандистом української культури. На початку 1920-х рр., коли російському більшовицькому окупаційному режиму необхідно було закріпитися в Україні у формі так званої советської влади, таких авторитетних у народі людей, яких більшовики ще не вважали соціаль-

<sup>183</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1744.

<sup>184</sup> Там само.

но чужими, вони намагалися використати на власну користь. Тому вони погодилися з обранням П. Постоева делегатом V Всеукраїнського з'їзду рад, і у лютому 1921 р. він отримав депутатський квиток № 729.

Минуло понад 18 років. Необхідності заgravати із суспільством у правлячого режиму вже не було. За цей час в Україні за допомогою репресій і голоду було знищено мільйони людей. П. Постоеву було висунуто обвинувачення в тому, що він є одним із керівників «Української контрреволюційної націоналістичної військово-повстанської організації». На першому ж допиті 30 листопада 1937 р. П. Постоев «зійзнався», що «участь в організованій боротьбі проти радянської влади брав ще з часів громадянської війни». Згодом він «показав» про свою участь у 1922–1923 рр. у контрреволюційній повстанській організації – Волинській повстанській армії. Після її розгрому органами ДПУ, за кілька років, у 1926 р. він начебто був долучений до Української військової організації (УВО), яка проводила роботу за вихід України із СРСР. У 1936 р., за версією слідства, Постоев отримав від одного із керівників Наркомату освіти УСРР Андрія Ананійовича Хвилі (Олінтера) (1898–1938)<sup>185</sup> завдання створити військово-повстанську організацію з метою формування повстанських загонів для здійснення диверсій на залізниці<sup>186</sup>.

За словами М. Леснова, він

«застосовував фізичні методи у допиті з обвинуваченням Постоевим, керівником Волинського націоналістичного центру, [...] для того, щоби добитися наявності зброї, про що стверджували інші обвинувачені [...]»<sup>187</sup>.

Всього за справою було заарештовано 35 осіб: чотири викладачі вищих навчальних закладів, 13 учителів, п'ять бухгалтерів, чотири працівники лісництва, фельдшер, працівник музею та

<sup>185</sup> А. Хвиля з 1933 р. був першим заступником наркома освіти УСРР, а з 1936 р. – начальником Управління у справах мистецтв при РНК УСРР і одночасно директором Інституту українського фольклору АН УСРР. У 1937 р. заарештований, у 1938 р. розстріляний.

<sup>186</sup> *Костриця М.Ю.* Географ, краєзнавець, педагог (Постоев П.Г.) // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 1. – С. 190–192.

<sup>187</sup> Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1750–1752.

інші. 10 травня 1938 р. трійка при УНКВС по Житомирській області ухвалила рішення про розстріл П. Постоева та інших учасників сфабрикованої організації. За місяць рішення було виконане. У 1956 р. вдова П. Постоева звернулася до прокурора Житомирської області із заявою про перегляд справи. У ході додаткового розслідування було встановлено, що обвинувачення П. Постоева було побудовано на неперевірених і суперечливих матеріалах, з порушенням норм КПК. Рішенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 5 червня 1957 р. справа стосовно П. Постоева була припинена за відсутністю складу злочину<sup>188</sup>.

Другою жертвою побиття М. Леснов назвав Віктора Станіславовича Войтеру (1904 р.н.), колишнього другого секретаря Чуднівського райкому КП(б)У, «активного учасника троцькістської і пеовяцької організації». За не названою Лесновим причиною він бив обвинуваченого як «достатньо до того викритого, засудженого Військовою колегією»<sup>189</sup>.

Застосовував М. Леснов методи фізичного впливу і до «керівника есерівського підпілля» Володимира Григоровича Юр'єва-Бика (1883–1938), який також вже був «викритий». Вагомою причиною для своїх дій М. Леснов вважав те, що той приховав «факт наявності контрреволюційної літератури, що отримали для есерівського підпілля з Київського центру»<sup>190</sup>. В обвинувальному висновку у справі від 10 травня 1938 р., який підписали начальник 3-го відділення 4-го відділу О. Назарко і М. Леснов, зазначено, що

«есерівська організація, яка діяла на Волині в роки громадянської війни під керівництвом губкомітету у складі нині заарештованих Юр'єва-Бик, Гівенталь-Зоріна, Помишаєва, Лібермана, у 1919–[19]20 роки формально відмовилася від есерівських поглядів, перейшла у глибоке підпілля»<sup>191</sup>.

<sup>188</sup> Костриця М.Ю. Географ, краєзнавець, педагог (Постоев П.Г.). – С. 193.

<sup>189</sup> Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1752.

<sup>190</sup> Там само.

<sup>191</sup> Із звинувачувального висновку у кримінальній справі ліквідованої в Житомирській області есерово-повстанської організації. 10 травня 1938 р. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 3. – С. 57.

«Керівник» цього «підпілля» до арешту працював завідувачим історичним архівом у Житомирі. Але чекісти знайшли «ворога народу», що окопався в архіві. У протоколі засідання трійки від 10 травня 1938 р. його вину було сформульовано так:

«За завданням ЦК есерів створив декілька есерівських осередків по районах Житомирської обл., які готував до збройного повстання проти радвлади. Був організатором Житомирського комітету лівих есерів, який очолював до арешту. Особисто займався обробкою і вербуванням нових учасників організації, розповсюджував а[нти]-с[оветську] есерівську літературу».

Рішення трійки – розстріл<sup>192</sup>. У подальшому його було реабілітовано.

Всі три факти побиття М. Лесновим заарештованих мали місце у березні–квітні 1938 р. Стосовно інших обвинувачених, яких він особисто допитував, фізичні методи впливу, за його запевненням, ним не застосовувалися. Це було необхідним уточненням, оскільки слідство особливо цікавили обставини вбивств тих, кого допитували. М. Леснов згадав, що у 4-му відділі було два випадки вбивств заарештованих. Один мав місце у Д. Малуки із заарештованим В. Скрипником, а інший – у оперуповноваженого А. Камраза<sup>193</sup>. Прізвища другої жертви М. Леснов не пам'ятав. На запитання, як це трапилося, М. Леснов відповів:

«Тільки в результаті тієї системи, яка існувала в обласному управлінні, яку встановив ворог народу Вяткін. Як Малука, так і Камраз, допитували даних заарештованих з дозволу Вяткіна, били даних заарештованих, внаслідок чого останні померли».

М. Леснов намагався дистанціюватися і від своїх підлеглих, скоївших вбивства, і від колишнього начальника УНКВС. Він виправдовувався:

<sup>192</sup> Див.: Витяг із протоколу засідання трійки при УНКВС по Житомирській області про засудження до вищої міри покарання В. Г. Юр'єва-Бик. 10 травня 1938 р. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 3. – С. 60.

<sup>193</sup> Камраз Володимир Михайлович (1904 р.н.) працював в УНКВС по Житомирській області до 7 травня 1938 р. Станом на квітень 1940 р. лейтенант держбезпеки В. Камраз був начальником 2-го відділення 2-го відділу УНКВС по Київській області. У квітні 1940 р. виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба, М. Люлькова. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 233 зв.–235, 240.

«Я особисто в обох випадках не був присутнім. Однак, коли дізнався про ці випадки, викликав Малуку і Камраза, їх з цього питання запитував. Також з'ясовував обставини через інших працівників 4-го відділу [...], а потім відразу ж доловів про це Вяткіну – це точно, але, здається, і колиш[ньому] зас[тупнику] начальника управління Лукьянову. Вважав, що Вяткін буде вживати відповідних заходів»<sup>194</sup>.

Отже, М. Леснов доповідав Г. Вяткіну про надзвичайну подію у відділі, але не пам'ятав навіть прізвища вбитого в'язня. Припущення з цього можна зробити такі: або вбивство заарештованого під час допиту в дійсності не було чимось надзвичайним в ситуації, коли масові «легітимні» вбивства практично щоденно скоювали в УНКВС, або пам'ять у М. Леснова була вибірковою. На підтвердження свого алібі, М. Леснов пішов на доволі ризикований крок, звернувшись з проханням до помічника прокурора РСЧА:

«[...] Прошу викликати і допитати: тт. Прівіна, Нирко, Желдака<sup>195</sup>, Ференса<sup>196</sup>, Кузьменкова<sup>197</sup> – вони підтвердять, що я, як в осо-

<sup>194</sup> Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1746.

<sup>195</sup> Помічник оперуповноваженого 2-го відділення 2-го відділу УНКВС по Житомирській області сержант держбезпеки Федір Якович Желдак (1914 р.н.) працював в органах НКВС з березня 1938 р., був допитаний слідчим військової прокуратури 25 грудня 1938 р., 2 і 8 січня 1939 р. (Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 316–328 зв.). У квітні 1940 р. виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька та ін., а 27–29 вересня 1940 р. – у справі М. Федорова і М. Леснова. На той момент обіймав посаду оперуповноваженого УНКВС по Волинській області. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 218–220 зв., 227 зв. – 228 зв., 237 зв., 470 зв. – 471.

<sup>196</sup> Т.в.о. начальника 1-го відділення 4-го відділу УНКВС по Житомирській області молодший лейтенант держбезпеки А. Ференс був допитаний слідчим військової прокуратури 25 грудня 1938 р. і 8 січня 1939 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 2, арк. 333–336. До свого звільнення з органів НКВС у червні 1939 р. встиг один місяць побути т.в.о. особливоуповноваженого УНКВС. Потім переїхав на Донбас, працював у плановому відділі заводу № 25 у м. Костянтинівка. 22 липня 1939 р. був допитаний слідчим Слідчої частини УДБ НКВС УРСР за справою Н. Ремова-Поберьозкіна, В. Вольського та ін. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 368–369, 20 квітня 1940 р. виступив свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у

бистих вказівках, так і на оперативних нарадах, забороняв застосовувати фізичні методи при допитах. Я вказував на необхідність наполегливого допиту, але не із застосуванням фізичних методів»<sup>198</sup>.

Ось таким сміливим виставляв себе начальник 4-го відділу і не помічав абсурду: начальник УНКВС визначав, до кого застосовувати варварське побиття, а він, мовляв, забороняв.

Старався М. Лєснов відхреститися і від діяльності особливої трійки при УНКВС восени 1938 р. Він визнав лише одну свою помилку:

«Я пам'ятаю тільки такий випадок, що перед самими Жовтневими урочистостями Вяткін запропонував терміново протягом доби доповісти справи, що залишилися на Трійку, які були ним позначені [...]. Малука підготував справи і, не показавши їх мені, доповідав їх на Трійці. Мною ці справи не були навіть підписані. Я до того часу знову виїхав до Москви за викликом відділу кадрів і повернувся 20 листопада вже після арешту Вяткіна. Зайшов до мене Малука одного з наступних днів і сказав, що [в] останній партії справ, які він вже доповів на Трійці, не підписані обвинувальні висновки ані мною, ані Вяткіним свого часу. Оскільки ці справи треба здати до 1-го спецвідділу на зберігання, а 1-й спецвідділ не приймає без підписаних обвинувальних висновків, запропонував, щоби я підписав обвинувальні висновки, а потім він понесе підписати Дарагану. Я зробив, звичайно, велику помилку, що ці обвинувальні висновки підписав, навіть не читав справ, виходив з того, що обвинувачені вже засуджені. Таких справ мною було підписано близько 10 або 20»<sup>199</sup>.

М. Лєснов знову виявляв якись дивний непрофесіоналізм: прізвища вбитого під час допиту заарештованого він не пам'ятав, хоча доповідав про це керівництву; скільки обвинувальних

---

справі М. Діденка, В. Распутька та ін. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 239–239 зв.

<sup>197</sup> Начальник 4-го відділення 4-го відділу УНКВС по Житомирській області лейтенант держбезпеки Іван Титович Кузьменков (1902 р.н.) був допитаний військовим прокурором Морозовим і слідчим військової прокуратури Дворенком 3 січня 1939 р. Див.: Там само, т. 2, арк. 361–368.

<sup>198</sup> Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1752.

<sup>199</sup> Там само. – С. 1754.

висновків підписав заднім числом – також. Якщо це було правдою (те, що він не пам'ятав), це можна пояснити буденністю повсякденного масового терору і підсвідомим бажанням не перевантажувати себе зайвими кривавими дрібницями.

М. Леснов вивів універсальну формулу, що пояснювала все те, що трапилося з ним та іншими чекістами:

«Чому я так сліпо довірився Вяткіну і не зміг раніше викрити ворожу роботу Вяткіна? Тому що Вяткін приїхав працювати до України після викриття попереднього ворожого керівництва в Наркоматі... Я в ньому бачив тоді міцного, стійкого більшовика, якого особисто перевірів тов. Єжов і ЦК партії. Вяткін же казав нам, що ЦК партії і тов. Єжов, як нарком НКВС СРСР, дали пряму вказівку доповнити ту прогалину, що попереднє вороже керівництво – Балицький та Леплевський – випустили з уваги, не викрили підпілля[...], а зараз стоїть завдання доповнити це, і з цією метою ЦК партії дозволив спрощений спосіб розправи з ворогами [...]. Я, як і більшість інших осіб в апараті, це сприйняв і сліпо йому довіряв. Це є основою моїх помилок у роботі»<sup>200</sup>.

Знайшло слідство відповідь і на запитання, хто був безпосереднім організатором найбрутальніших злодіянь в УНКВС по Житомирській області. Виявилось, що з моменту створення УНКВС ним був начальник 5-го відділу В. Лебедев. Колишній заступник начальника УНКВС Г. Гришин-Шенкман розповів, що коли необхідно було організувати масові розстріли в'язнів, Якушев, на його думку,

«правильно поставив питання. Ні я, ні він, не знали добре цю роботу, і потрібен був фахівець. Призначили керівником Лебедева [...]»<sup>201</sup>.

Мабуть, та обставина, що з січня 1938 р. «фахівця» вже не було у Житомирі, обумовила його другорядність як фігуранта розслідування. У цілому йому було інкриміновано наступне:

«[...] Керував операціями, що проводила комендатура УДБ УНКВС у період 1937–1938 рр., систематично займався побиттям засуджених до ВМП перед виконанням вироку... Одночасно зв'язував по 200–250 осіб, яких вишукував у чергу в очікуванні розстрілу... У січні місяці 1938 р. спільно з колишнім нач[альником]

<sup>200</sup> Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 1754–1756.

<sup>201</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 84 зв.

УНКВС Якушевим, колишнім комендантом УДБ УНКВС Тимошенком і [заступником начальника УНКВС] Гришиним замість розстрілу 11 осіб засуджених, затриманих після втечі з тюрпода, останніх піддали тортурам і в результаті спалили... Наприкінці 1937 р. і на початку 1938 р. Лебедев спільно з Тимошенком, колишнім нач[альником] 2-го відділу Гершковичем бив мідною трубою 72-х річну стару жінку в гаражі серед великої кількості трупів розстріляних, вимагаючи від неї видачі місця зберігання золотої валюти царського карбування. Коли добилися місця зберігання грошей, після вилучення їх у сумі від 5–7 тисяч, її розстріляли<sup>202</sup>. Протягом всієї операції з метою особистої наживи розкрадав і привласнював речі засуджених: шкіряне пальто, фетрові валянки та інше. Впровадив у систему розкрадання і перепродаж речей учасниками бригади. У грудні місяці 1937 р. і січні 1938 р. спільно з Тимошенком[...] продав тюрмі від імені іншої організації 6 вантажівок одягу розстріляних. Отримана сума 37.000 карбованців витрачалась на ремонт квартир і розподілялася поміж членами бригади. Наказав відбирати квитанції у засуджених на гроші і цінності, які вони здали на зберігання, з наступною передачею йому для отримання цих грошей[...]»<sup>203</sup>.

Виходячи з того, що В. Лебедев був відряджений у розпорядження НКВС УРСР (фактично він перебував у Красноярському краї), було вирішено матеріали про скоєні ним злочини

<sup>202</sup> Згідно із довідкою фінансового відділу УДБ УНКВС по Житомирській області від лютого 1939 р., золота валюта царського карбування на загальну суму 6312 карб. 50 коп., яку буквально вибили з Лизавети Марківни Фельденкрайз-Бронштейн, 31 січня 1938 р. була здана до фінвідділу УНКВС і того ж дня відправлена до фінвідділу УДБ НКВС УРСР. (Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 128). Проте деякі співробітники вважали, що керівництво УНКВС привласнило ці цінності. М. Глузман на допиті 12 грудня 1938 р. заявив: «Я знаю, що у заарештованої Бронштейн (родички Троцького) було вилучено під час обшуку багато золота і цінних речей, які були привласнені Якушевим, Новосельцевим, Лукьяновим, Гришиним та іншими особами». Див.: Там само, арк. 208. Сергій Федорович Новосельцев (1901 р.н.) працював в органах НК–ДПУ–НКВС з 1921 р., в УНКВС був начальником адміністративно-господарського відділу. У квітні 1940 р. – помічник начальника УНКВС, старший лейтенант держбезпеки. У такому статусі виступав свідком на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба, М. Люлькова. Див.: Там само, спр. 67839, т. 5, арк. 248 зв. – 249.

<sup>203</sup> Там само, спр. 67841, т. 1, арк. 83–84.



виділити зі слідчої справи в окреме провадження і направити наркому внутрішніх справ УРСР. Якою була їх подальша доля, поки що встановити не вдалося.

### **Справа Григорія Гришина-Шенкмана: долучення до «колекції» (грудень 1938 – травень 1939 рр.)**

У ході допитів співробітників УНКВС наприкінці грудня 1938 р., крім Л. Якушева і В. Лебедева, почастишали згадки і прізвища колишнього заступника начальника УНКВС. У справі Г. Гришина-Шенкмана з'явилися протоколи допитів І. Паншина, А. Стругачова, М. Лейфмана, М. Люлькова і колишнього помічника начальника тюрми УНКВС Йосипа Вікторовича Шемпера<sup>204</sup>.

А. Стругачов підтвердив, що мародерство в УНКВС існувало з відома Л. Якушева і В. Лебедева, зазначивши при цьому і «заслугу» Г. Гришина-Шенкмана:

«Наприкінці листопада 1937 р. за розпорядженням колишнього зас[тупника] нач[альника] УНКВС Гришина всім шоферам було видано одяг і взуття – кожухи, валяні та шкіряні чоботи»<sup>205</sup>.

Звичайно, за інших обставин це було б виявом турботи керівника про підлеглих, але, не за таких обставин. Тому наївними виглядають свідчення Й. Шемпера про те, що про зловживання він «сигналізував, повідомляв у письмовій формі на ім'я колиш[нього] нач[альника] УНКВС Якушева, Гришина і згодом Вяткіна»<sup>206</sup>.

За свідченням І. Паншина, участь в «операціях, що проводила комендатура УНКВС», тобто в екзекуціях над людьми, яких було приречено до розстрілу,

<sup>204</sup> Й. Шемпер працював помічником начальника тюрми із січня 1937 по червень 1938 рр., потім був заарештований. Слідство у його справі у 4-му відділі УНКВС мало особливо «творчий» характер: «Спершу у мене вимагали показань як учасника української націоналістичної організації, після чого мене стали звинувачувати у троцькізмі, а згодом – у сіонізмі. 19/ХІІ–[19]38 р. мене з під варті звільнили через недоведеність і не підтвердження складу злочину. Всі слідчі вперто вимагали від мене зізнання в тому, що я не єврей, а німець, тому що прізвище моє схоже з німецьким». Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 240. Витяг зі свідчень Й. Шемпера від 27 грудня 1938 р.

<sup>205</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 224.

<sup>206</sup> Там само, арк. 240.

«брав майже весь оперативний склад, нач[альник] УНКВС Якушев запропонував випробувати на цьому стійкість співробітників. Постійними були дві бригади: одна – з оперскладу, друга – техскладу. Керував цією роботою Лебедев, колиш[ній] нач[альник] 5 відділу, Тимошенко, комендант, Ігнатенко, нач[альник] тюрподу. Крім цього, постійно відвідували начальники відділів: Леснов – нач[альник] 4 відділу, Гершкович – нач[альник] 2 відділу, Коротченко – нач[альник] ВК<sup>207</sup>, Семенов – інспектор при керівництві, Масловський<sup>208</sup> – нач[альник] 3 відділу, нач[альник] УНКВС Якушев, його помічник Гришин».

У чому полягало «випробування на стійкість», частково сказано у цитованій вище постанові про виокремлення матеріалів на В. Лебедева в окреме провадження. І. Паншин додав до цього: «При виконанні вироків Лебедев систематично бив засуджених, у нього спеціально зберігалась з цією метою мідна труба, якою він бив засуджених до втрати ними свідомості, після цього їх розстрілювали»<sup>209</sup>.

Спостереження за побиттям і вбивствами в'язнів, а іноді й участь у цьому, мали загартувати психіку присутніх. І вона у них, зокрема, Г. Гришина-Шенкмана, була загартованою. М. Лейфман повідомив слідству:

«Мені відомо, що засуджених, приблизно, у грудні 1937 р. за розпорядженням нач[альника УНКВС] Якушева і його заступника Гришина розстрілювали цілими партіями по 50–100 осіб. Зв'язаних вишикували у чергу і перших розстрілювали на очах у всіх інших. Люди чекали на свою чергу, чули постріли і бачили трупи вбитих. Був випадок, коли один засуджений, що стояв у черзі, щось сказав, тоді Гришин вдарив його по голові палкою, і він впав у всіх на очах»<sup>210</sup>.

Інший фрагмент свідчень І. Паншина також стосувався «закалки» Г. Гришина-Шенкмана. Раніше той визнав свою провину у виділенні недостатньої охорони для нагляду за «смертниками», внаслідок чого вночі з 11 на 12 лютого 1938 р. вони

<sup>207</sup> ВК – у даному випадку відділ кадрів, на відміну від загальноприйнятого «Військова колегія».

<sup>208</sup> У документі помилково – «Маньковский».

<sup>209</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 208.

<sup>210</sup> Там само, арк. 235.

здійснили втечу<sup>211</sup>. І. Паншин доповнив розповідь М. Леснова про цей випадок:

«Весь оперсклад був мобілізований для їхнього розшуку і затримання. Всі були затримані за днів 15 потому, і їх доставили до гаражу для виконання вироку. Цією операцією керували тільки Якушев, Лебедев, Тимошенко і Гришин. У той момент нікого не пускали до гаражу з членів бригади, але мені, як шоферу, довелося вивозити трупи за годину або більше після того, як зазначені 4 особи – Лебедев та інші – взялися виконувати вирок, то на цих трупах ніде не було видно слідів куль, тіла були голі, опалені, шії були обгорілі та обвуглені»<sup>212</sup>.

Групова втеча з тюрми УНКВС мала велику небезпеку для керівництва і працівників Управління. Якби хочь одна людина не була затримана, то полетіла би не одна голова. Цим і пояснюється така лють і жорстокість ексекуторів стосовно втікачів.

Підтвердив розповідь І. Паншина і М. Люльков. Обставини часу і місця, які він навів, не залишили сумнівів в правдивості того, що трапилось:

«Виконання вироку над ними проходило так: вночі, приблизно, о першій годині або другій, ці 11 осіб були виведені з камери № 6 (тюрпод УНКВС), їм зв'язали руки і відвели до гаража, куди зайшли Якушев, його зас[тупник] Гришин, Лебедев і Тимошенко. Як вони виконували вирок, мені і працівникам бригади не було відомо, оскільки нас туди не допустили, але згодом ми бачили, що вони були обгорілі, чи стріляли в них, я не знаю, бо на це не звертали увагу»<sup>213</sup>.

Чи були постріли, чи ні, на цю деталь увагу не звернули, а ось вигляд жертв запам'ятався І. Паншину і М. Люлькову своєю незвичністю.

Здавалось, у ході слідства відкрилися нові важливі обставини, і необхідно було перекваліфікувати обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана. У січні 1939 р. він почув фразу одного зі слідчих: «Долучимо його до колекції». Під «колекцією» слідчі

<sup>211</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 27. Більшість колишніх співробітників УНКВС у свої показках зазначали, що втечу було здійснено у січні 1939 р.

<sup>212</sup> Там само, арк. 209.

<sup>213</sup> Там само, арк. 170.

мали на увазі мародерів з Житомира<sup>214</sup>. Але, перекваліфікації обвинувачення не сталося. У вказівках військової прокуратури начальнику 2-го відділу НКВС УРСР старшому лейтенанту держбезпеки Леоніду Михайловичу Павличеву (1908–1942) йшлося про збір додаткового матеріалу стосовно шкідницької роботи обвинуваченого у контексті його приналежності до антирадянської організації. При цьому справу Г. Гришина-Шенкмана необхідно було закінчити до 10 січня 1939 р.<sup>215</sup> Цього теж не сталося. Слідство знову загальмувало. За перші три місяці 1939 р. у справі відклаталося лише п'ять нових документів.

В одному з них – протоколі допиту свідка Федора Сергійовича Орловського-Гороховського (1904 р.н.), начальника 5-го відділення 3-го відділу УНКВС по Одеській області, містилась інформація про особисті якості Г. Гришина-Шенкмана, які він виявив під час роботи в Одесі:

«Невід'ємною його рисою є кар'єризм... Якщо Гришин бачив, що йде до НКВС УРСР цінний протокол, він, не бачивши навіть заарештованого, вимагав ставити на протоколі свій підпис...»<sup>216</sup>.

Але слідство більше цікавила його поведінка в УНКВС по Житомирській області. І два інших документи розповідали про цю поведінку. Колишній начальник тюрми УНКВС Ф. Ігнатенко показав:

«Перед виконанням вироків колиш[ній] зас[тупник] нач[альника] УНКВС Гришин, Лебедев і Тимошенко жорстоко били засуджених, завдаючи їм ударів дерев'яною “булавою”, залізним ломом. Особливо активним при цьому був Гришин»<sup>217</sup>.

Колішній комендант УНКВС Г. Тимошенко заперечував власну участь у побиттях, але підтвердив активну роль в цьому Г. Гришина-Шенкмана:

«Згідно з розпорядженням колишнього зас[тупника] нач[альника] УНКВС Гришина і Вяткіна одночасно зв'язували по 200–250 і 300 осіб, засуджених до ВМП, і у такому вигляді, на очах у всіх засуджених, виконували вирокі. Гришиним було зроблено роз-

<sup>214</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 317 зв.

<sup>215</sup> Там само, т. 3, арк. 351.

<sup>216</sup> Там само, арк. 268, 275.

<sup>217</sup> Там само, арк. 177.

порядження при здійсненні операцій багатьом членам бригади озброїлися дерев'яними і залізними палицями і наносити удари ними засудженим у випадку втечі та виникненні галасу і криків. Особито бачив, як Гришин і Лебедев подібними палицями били засуджених до розстрілу»<sup>218</sup>.

Екзекуцію над 11 втікачами Ф. Ігнатенко охарактеризував як «випадок варварського винищення людей», додавши, що «після затримання їх знищили фізично»:

«... Після затримання цих 11 заарештованих Якушев, Лебедев і Гришин, і багато начальників відділень проводили їхній допит спочатку у приміщенні, потім, привели їх у кімнату, били дерев'яними “булавами”, залізними ломами. В той час я до цього не був допущений, хоча й дуже хотів, бажав познущатися над ними. Знаходився я у коридорі»<sup>219</sup>.

Тортури над втікачами відбувалися ще до їхнього садистського вбивства у гаражі, що тільки поглиблювало вину ексекуторів.

Теж саме можна сказати і про знущання над в'язнями на сексуальному ґрунті. За свідченням Ф. Ігнатенка,

«було багато випадків, коли перед розстрілом жінок, особливо молодих, роздягали догола з метою знущань, помилуватися фігурою та інше, робили це начебто для проведення медогляду і купання у “лазні”, більше всього це робили Гришин і Лебедев»<sup>220</sup>.

Слово «інше» у документі підкреслено олівцем як натяк на щось більше, ніж «милування» жіночою фігурою<sup>221</sup>. Колишній комендант УНКВС підтвердив факти роздягання та пригадав й інший випадок:

«... Взимку 1938 р. я – Тимошенко спільно з Лебедевим, Гришиним, Ігнатенком, у присутності Люлькава, Вишневського та інших учасників операції, змусили одного старого-інваліда мати статевий акт з розстріляною жінкою, обіцяючи його звільнити, змусивши його лягти на [жінку], яка лежала серед купи розстріляних. У момент виконання цієї вимоги старого було застрелено на трупі цієї жінки»<sup>222</sup>.

<sup>218</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 189–190.

<sup>219</sup> Там само, арк. 177.

<sup>220</sup> Там само, арк. 178.

<sup>221</sup> Особи, які брали участь у знущаннях над жінками, «розглядали статеві жіночі органи та ін. частини тіла». Див.: Там само, арк. 187.

<sup>222</sup> Там само, арк. 195.

Ф. Ігнатенко також стверджував, що

«особисто бачив, як Лебедев, Якушев, Гришин наприкінці грудня 1937 р. одну засуджену жінку 72-х років [...] били палицями, залізними ломами, добиваючись від неї зазначити місце, де знаходилась схована нею золота валюта царського карбування»<sup>223</sup>.

Проте, як було наведено вище, у тортурах над Л. Фельденкрайз-Бронштейн брали участь В. Лебедев, Г. Тимошенко і І. Гершкович, та, за показами М. Люлькова, «про цей випадок Гришину також було відомо»<sup>224</sup>. Можливо, свідки у різний час бачили різних учасників тортур. А, можливо, Ф. Ігнатенко з якоїсь причини навмисно підкреслював, що «бачив особисто» серед учасників Г. Гришина-Шенкмана.

Новий поштовх слідству у справі Г. Гришина-Шенкмана дали вказівки помічника військового прокурора П. Лехова від 21 березня 1939 р. В них ані слова не було про участь обвинуваченого в антирадянській організації, увага зверталась на доопрацювання наявних матеріалів і додаткові слідчі дії: допитати свідків, в основному співробітників УНКВС, яких звинувачували у мародерстві, провести очні ставки, долучити до справи інші матеріали<sup>225</sup>. Залучення Г. Гришина-Шенкмана до «колекції», по суті, стало фактом.

Допити свідків та очні ставки відбулися з 29 березня по 13 квітня 1939 р., після чого допитали обвинуваченого. Слідство завершилося підготовкою обвинувального висновку від 4 травня і постановою про направлення справи Г. Гришина-Шенкмана до суду від 31 травня 1939 р. Допити свідків були результативними. М. Люльков констатував, що

«Гришин, як зас[тупник] нач[альника] Управління НКВС систематично був присутнім при виконанні вироків і особисто сам бив засуджених до ВМП залізною палицею... Такі знущання над засудженими до ВМП були введені як система»<sup>226</sup>.

Ф. Ігнатенко ще більше персоніфікував цей злочин:

<sup>223</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 178.

<sup>224</sup> Там само, арк. 173.

<sup>225</sup> Там само, арк. 352.

<sup>226</sup> Там само, арк. 173.

«З прибуттям Гришина до Житомира особливо почастишали випадки нелюдських знущань над заарештованими, які швидко вкорінилися в УНКВС по Житомирській області та увійшли в систему»<sup>227</sup>.

Це означало, що Г. Гришин-Шенкман – другий за ієрархією керівник УНКВС – був одним з головних творців злочинної системи варварських тортур та знищення людей в УНКВС по Житомирській області.

Було з'ясовано нові подробиці екзекуції над 11 втікачами. Ф. Ігнатенко додав:

«До виконання вироку засуджених у гаражі обпалювали паяльною лампою, яку доставив до гаражу працівник телефонної станції УНКВС Агапов [...]. Коли я завантажував трупи разом з Люльковим на автомашину для відправки на цвинтар, я бачив, що всі трупи з числа 11 осіб, які здійснили втечу, були спотворені і спалені»<sup>228</sup>.

Знущання на сексуальному ґрунті також не були спонтанними. Ф. Ігнатенко показав, що Г. Гришин-Шенкман

«попереджав комендатуру, щоб за його відсутності не виконували вироки, оскільки він мав зайти разом з Якушевим і подивитися на жінок. Так це і було. Гришин завжди спільно з Якушевим були присутніми під час знущання над жінками [...]

А. Стругачов повідомив слідству садистські деталі процедури масових розстрілів:

«Мали місце непоодинокі випадки, коли за присутності Гришина з числа заарештованих, засуджених до ВМП, виділяли рахівників. Ці рахівники стояли у кімнаті, де виконували вироки, і рахували кількість розстріляних[...]. Останніми розстрілювали рахівників. Я особисто пам'ятаю, коли було виділено двох таких рахівників з колишніх працівників прикордонної охорони і двох колишніх працівників "Заготхміль" [...]

Начальник відділу виправно-трудових колоній УНКВС по Житомирській області Микола Васильович Климов (1895 р.н.) розповів, у чому полягало «випробування на стійкість» особисто для нього:

<sup>227</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 180.

<sup>228</sup> Там само, арк. 180–181.

<sup>229</sup> Там само, арк. 183–184.

<sup>230</sup> Там само, арк. 227–228.

«В останніх числах грудня 1937 р., або ж це було на початку січня місяця 1938 р., точно я зараз не пам'ятаю, мене вночі викликав до гаражу Люльков, заявив мені, що цей виклик зроблено за розпорядженням зас[тупника] нач[альника] УНКВС Гришина. Коли я зайшов до гаража, я побачив, що на підлозі сиділо 50–60 осіб, засуджених до ВМП, коли я зайшов до наступної кімнати, там був Гришин, і в цій же кімнаті були зв'язані заарештовані близько 30–40 осіб, які були підготовлені до розстрілу. Мені запропонували роздягнутися, і водночас у наступну кімнату завели 8 осіб. Оперуповноважений Бланк дав мені дрібнокаліберну гвинтівку, якою я і виконав вироки. Коли я йшов після виконання вироку, Бланк сказав, що “я іспит витримав” [...]. Участь у виконанні вироків брав майже увесь оперативний склад, колиш[ній] нач[альник] УНКВС Якушев і його помічник Гришин випробували на цьому стійкість співробітників УНКВС.»<sup>231</sup>.

Є всі підстави вважати, що «випробування на стійкість» відображало намагання керівництва УНКВС пов'язати співробітників кривавою колективною відповідальністю. Керівники УНКВС хотіли бути впевненими в тому, що жоден співробітник не був, в їхньому розумінні, гіршим від інших. Такими були особливості кадрової роботи Л. Якушева і Г. Гришина-Шенкмана.

Очні ставки, що були проведені між Г. Гришиним-Шенкманом і особами, які дали на нього свідчення, нагадували гру в пінг-понг. Колишній заступник начальника УНКВС намагався парировати всі звинувачення на свою адресу колишніх підлеглих Ф. Ігнатенка, І. Паншина, В. Агапова, М. Лейфмана, М. Соснова, М. Климова, А. Стругачова, М. Люлькова<sup>232</sup>. Перебування під слідством протягом 10 місяців дозволило Г. Гришину-Шенкману набути досвіду у такій грі. Можливо, у нього з'явилася надія на більш-менш сприятливий фінал в його справі. Далі ми побачимо, що Г. Гришин-Шенкман під час допиту згадав про свої розмови з анонімними керівниками НКВС УРСР. І хоча документальних підтверджень цьому у справі немає, це наводить на думку, що хтось його проконсультував стосовно подальшої лінії поведінки під час слідства: треба було ні в чому не зізнаватися. Формально перед слідством постало питання: кому вірити?

<sup>231</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 200–201.

<sup>232</sup> Там само, арк. 293–300, 301–309, 310–317, 318–321, 322–327, 328–330, 331–338, 339–343, 344–348.



Відповідь на нього мали дати заключні допити обвинуваченого. На першому ж допиті він заявив, що не був учасником антирадянської троцькістської організації «і тому ніякої ворожої роботи ніколи і, зокрема, у Житомирському облуправлінні НКВС, не проводив». Слідчі нагадали йому про власноручні показання, написані у серпні 1938 р., на що отримали відповідь:

«Так, я дійсно писав такі показання власноручно, в яких зазначив, що є учасником антирадянської троцькістської організації з 1932 р. [...], – але, продовжив Г. Гришин-Шенкман, – ці показання є вигаданими, я їх не підтверджую»<sup>233</sup>.

Слідчі робили вигляд, що не вірять, і вимагали пояснень. Обвинувачений пояснив:

«На наступних допитах я продовжував обманювати слідство, підтверджуючи раніше надані мною неправдиві показання, оскільки не бачив виходу зі становища, що склалося. З розмов з низкою керівних працівників НКВС УРСР я бачив, що мені не вірять, і тому продовжував підтверджувати свої показання про участь в антирадянській організації»<sup>234</sup>.

Він також спростував показання М. Детинка, М. Смелянського, В. Мартинюка та інших осіб. Але, якщо стосовно названих трьох осіб це було виправданим, то гра в «незізнанку» за свіжим житомирським матеріалом була перебором. Загравшись, обвинувачений заявив, що в антирадянській діяльності ніхто зі свідків його викрити не може. Але на запитання слідчих, чому ж свідки викривають його, він відповісти вже не зміг<sup>235</sup>.

Наступний допит, по суті, спростував шпигунську складову обвинувачення Г. Гришина-Шенкмана. Всі свої попередні показання з цього питання він дезавуював, і слідство взяло це до відома<sup>236</sup>. Того ж дня було оформлено протокол пред'явлення матеріалів слідства обвинуваченому, і він повідомив, що

«має чим доповнити слідство, про що напише у спеціальній заяві, де зазначить, що до антирадянської шпигунської діяльності не причетний»<sup>237</sup>.

<sup>233</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 109–110, 118–119. У протоколі допиту прізвище обвинуваченого помилково написано з літерою «й» – «Шейкман».

<sup>234</sup> Там само, арк. 111–112, 121.

<sup>235</sup> Там само, арк. 112–117, 122–127.

<sup>236</sup> Там само, арк. 128–130, 131–134. У протоколі допиту – «Шейкман».

У матеріалах справи цієї заяви немає. Версія про причетність Г. Гришина-Шенкмана до антирадянської троцькістської організації також послабла після долучення до справи довідки про те, що колишній начальник 3-го відділу НКВС УРСР Аркадій Маркович Ратинський (Футер) (1902–1939) засуджений у Москві, але показань на Г. Гришина-Шенкмана не дав<sup>238</sup>.

26 квітня 1939 р. співробітники, які вели слідство, і начальник 2-го відділу НКВС УРСР капітан держбезпеки Л. Павличев підписали обвинувальний висновок, згідно з яким Г. Гришин-Шенкман «а) був активним учасником антирадянської троцькістської терористичної організації; б) проводив шпигунську роботу на користь румунської розвідки; в) проводив ворожу підривну роботу в органах НКВС; г) особисто завербував до організації Мартинюка...»<sup>239</sup>.

Зміст висновку, з урахуванням результатів двох останніх допитів обвинуваченого, не можна назвати адекватним. Він не мав судової перспективи і нашттовхує на думку, що у Г. Гришина-Шенкмана в НКВС УРСР були покровителі, хоча він потім стверджував, що все було навпаки.

3 травня помічник Військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ Київського округу військовий юрист 1-го рангу Хачатурян наклав на обвинувальний висновок резолюцію про передачу справи до Військового трибуналу прикордонних і внутрішніх військ Київського округу. 4 травня 1939 р. обвинувальний висновок затвердив заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор держбезпеки А. Кобулов. До початку першого судового засідання у справі Г. Гришина-Шенкмана залишалось 53 дні.

### **Справа Михайла Глузмана (16 липня 1938 – 8 лютого 1940 рр.)**

У слідчих матеріалах на житомирських чекістів особливе місце займає справа колишнього начальника тюрми, а потім т.в.о. начальника відділу місць ув'язнення (ВМУ) УНКВС М. Глуз-

<sup>237</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 3, арк. 350. У документі – «Шейкман».

<sup>238</sup> Там само, арк. 353.

<sup>239</sup> Там само, арк. 358.

мана. Він був заарештований колегами 16 липня 1938 р. за звинуваченням в участі у троцькістській організації і вербуванні до неї інших осіб, тобто у злочинах, передбачених ст.ст. 54-1 п. «а», 54-8, 54-11 КК УССР<sup>240</sup>. Справжньою причиною арешту М. Глузмана було те, що він для керівництва УНКВС був дуже незручним співробітником, хоча мав звичайну біографію. Згідно з анкетною заарештованого, він народився 7 травня 1904 р. До революції 1917 р. був на утриманні батька, отримав нижчу освіту. У 1919–1921 рр. служив у РСЧА, у 1922–1926 рр. працював в органах ДПУ і міліції. У 1927–1931 рр. – робітник-слюсар. «Правильний» соціальний статус допоміг йому в 1930 р. стати членом ВКП(б). З 1932 р. знову працював в органах ДПУ–НКВС. Мав дружину, 28-ми років, сина, 14-ти років, і півторарічну доньку. На його утриманні знаходились 72-річний батько, 69-річна мати і сестра<sup>241</sup>.

В УНКВС по Житомирській області М. Глузман відповідав за широке коло питань, пов'язаних із функціонуванням тюрми – від дотримання правил внутрішнього режиму до фінансово-господарського забезпечення її потреб і ремонту адміністративних будівель УНКВС. Це було доволі клопітною справою, що потребувала уваги до безлічі деталей, вимагала певної ініціативи, послідовності, самостійності у прийнятті рішень. Багато керівників НКВС різного рівня були мало обізнані щодо механізму функціонування тюрем, поки самі туди не потрапляли. Не були в цьому плані винятком і керівники УНКВС у Житомирі, тим не менш, багато питань вони хотіли вирішити на свій лад.

М. Глузман швидко зрозумів, що керівництво УНКВС у службовій діяльності здатне не просто порушувати закони і відомчі норми, але й переходити межі здорового глузду. Він не хотів бути співучасником злочинів і порушень, що скоювали в УНКВС із самих різних причин, і намагався убезпечити себе в тих питаннях, де це було можливим. У грудні 1937 р. він не захотів піти на порушення у фінансово-господарській сфері і, коли не

<sup>240</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 4, 5, 13.

<sup>241</sup> Там само, арк. 12–12 зв. Анкету заарештованого М. Глузмана оформив у січні 1939 р. оперуповноважений ОВ в/з № 4817 Яркін, який поставив дату «10 липня 1938 р.».

знайшов розуміння у начальника УНКВС Л. Якушева, звернувся з ідентичними за змістом рапортами до наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського і начальника Управління місць ув'язнення (УМУ) НКВС УРСР Н. Новаковського<sup>242</sup>.

Н. Новаковський викликав М. Глузмана до Києва, де той дав додаткові пояснення і написав заяву на ім'я начальника 3-го відділу УМУ НКВС УРСР Сергія Сергійовича Чистова (1902–1938)<sup>243</sup>. Але М. Глузман «отримав вказівку продовжувати виконувати вказівки начальника управління Якушева»<sup>244</sup>. Минув короткий проміжок часу, і його викликав начальник секретаріату НКВС УРСР капітан держбезпеки Еммануїл Олександрович Інсаров (Поляк) (1902–1938), який повідомив М. Глузману, що його заяву направлено особливоуповноваженому НКВС УРСР<sup>245</sup>, обов'язки якого тоді виконував майбутній житомирський чекіст М. Федоров. Пізніше М. Глузман цей випадок описав так:

«... Секретарем УМУ мій рапорт був переданий секретарю Леплевського Інсарову, який мене викликав і повідомив, що нарком захворів, і тому рапорт з резолюцією наркома направлений особливоуповноваженому НКВС УРСР Федорову, останній мене не викликав. Все ж незабаром після цього прибула у тюрму фінансова ревізія, яка обстежила фінансовий стан тюрми і у своєму акті ніяких вказівок не дала. Щодо відправленого до фінвідділу УМУ річного звіту за 1937 р., в якому були зазначені фінансові операції, які були проведено із закупівлі за готівку одягу розстріляних, також ніяких зауважень не надійшло»<sup>246</sup>.

М. Глузман зрозумів, що марно очікувати реакції київського керівництва на його звернення, і після чергової конфліктної ситуації подав рапорти начальнику УНКВС Л. Якушеву і керівництву УМУ НКВС УРСР про свою незгоду працювати на посаді

<sup>242</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 191. Н. Новаковський до 22 липня 1937 р. очолював Коростенський окрввідділ НКВС, потім перебував у діючому резерві НКВС УРСР, а з 9 листопада 1937 р. став начальником УМУ НКВС УРСР. Див.: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 125, 151.

<sup>243</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 199.

<sup>244</sup> Там само, арк. 195.

<sup>245</sup> Там само, арк. 199.

<sup>246</sup> Там само, арк. 278–279.

начальника ВМУ УНКВС. За версією М. Глузмана, саме тому НКВС УРСР не затвердив його на цій посаді<sup>247</sup>, і він залишився лише виконуючим обов'язки. Вірогідно, тоді його побоялися чіпати, тому що наступним його кроком могло стати звернення до НКВС СРСР. У цьому випадку передбачити, якою буде реакція нагорі, було складно.

Після зміни керівництва УНКВС М. Глузман став свідком, а подекуди і більше ніж свідком нових злочинів своїх колег. Коли, у зв'язку з цим, він розпочинав «мудрувати», то його швидко ставив на місце Г. Вяткін. Тим не менш, М. Глузман не здавався і, коли відчував, що може довести свою правоту, продовжував наполягати на своєму, застосовуючи крайні заходи. У квітні 1938 р., коли він був у відражденні в Києві, він подав рапорт на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, в якому писав «про ліміти для тюрми, про приміщення для ВМУ і про те, що тюрму ущільнили, забравши два поверхи у 2-х корпусах під слідство, і що методи слідства порушують режим тюрми». Що він мав на увазі під словами «методи слідства» і «з боку кого є порушення і які», він не написав.

М. Глузман не злякався того, що його дії можуть розцінити як шантаж керівництва, і подав також рапорт наркому і його копію начальнику УНКВС з проханням звільнити його<sup>248</sup>. Зворотня реакція на перший рапорт була, вочевидь, посилена фактором другого. За словами М. Глузмана,

«за 5–6 днів після подачі згаданого рапорту мене викликав Вяткін і надав приміщення для ВМУ і додав 3-х співробітників до штату ВМУ»<sup>249</sup>.

Проте, рапорт з проханням про звільнення не був спробою шантажу. М. Глузман сигналізував наркому, серед іншого, і про методи слідства. Тим самим він перейшов певну межу дозволеного і хотів піти, не викликаючи «великих хвиль». Під час слідства він так пояснив ситуацію:

«[...] Я бачив всі ненормальності і те, що мене змушують скоїти злочин, я задовольнявся тим, що подав рапорт з проханням

<sup>247</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 199.

<sup>248</sup> Там само, арк. 280.

<sup>249</sup> Там само, арк. 279.

мене звільнити. Природну причину, що спонукала мене подати рапорт про звільнення, я не писав, а зазначив, що не впораюся з роботою»<sup>250</sup>.

Г. Вяткіну була не до вподоби впертість підлеглого. Вірогідно, останньою краплею, що переповнила чашу терпіння начальника УНКВС, став інцидент з тюрмою НКВС у Бердичеві. Під час відвідування тюрми М. Глузман отримав скарги від заарештованих про те, що у них відбирали гроші, а квитанції на відібрані гроші не видавали. Він перевірів цю інформацію і дізнався, що гроші відбирав згаданий нами оперуповноважений тюрми Олександр Фадєєв, який, як потім виявилось, мав на М. Глузману свій компромат. Комісія, яку викликав М. Глузман з Києва, встановила, що О. Фадєєв привласнив 6 тисяч рублів.

М. Глузману також стало відомо від заарештованих, що О. Фадєєв привласнював цінні золоті речі – годинники, монети і т. п. М. Глузман доповів про це Г. Вяткіну, але, за словами Глузмана, «останній мене облаяв і сказав не втручатися у не свої справи». І тоді Глузман зробив вчинок, що тоді був повсякденним явищем, але у чекістському середовищі дуже небезпечним:

«Мною була написана і надіслана анонімка на ім'я наркома внутрішніх справ України з викладом вище наведеного. За кілька днів я зустрівся у кабінеті особливоуповноваженого [з] Голубевим, який мені показав понад двадцять пар золотих годинників, відібраних у Фадєєва, а за деякий час я був заарештований, і на мене Фадєєв давав свідчення як свідок у моїй справі»<sup>251</sup>.

М. Глузман неодноразово порушував корпоративну псевдоетику і був за це покараний. Вочевидь, що йому не просто хотіли «заткнути рота», але й позбутися його. Для цього краще за все підходили які-небудь «шпигунські справи» або політичні статті КК. Слабким його місцем завзяті чекісти-партійці вважали те, що він не цурався підтримувати стосунки із заарештованими. Він навіть клопотав перед Київським обласним судом про звільнення одного з них, німця, якого було засуджено за «шпигунство і диверсії» до 10 років позбавлення волі і який захворів у тюрмі на туберкульоз. Ріва Давидівна Любарська (1902 р.н.),

<sup>250</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 282.

<sup>251</sup> Там само, арк. 209.

колишня колежанка М. Глузмана, яка старанно давала показання на нього, потрактувала його зусилля як непартійні дії<sup>252</sup>.

М. Глузман був не простою людиною і мав свої вади, про які розповідали на слідстві його колишні колеги, багато з них його побоювалися. Але він був одним з небагатьох, хто не боявся піти проти течії.

Між тим, слідство завершилося нічим. Не допоміг і компромат О. Фадєєва, який зображував М. Глузмана пособником «значної польської шпигунки», що була ув'язнена у Вінницькій промколонії (так тоді називалася місцева тюрма), помічником начальника якої свого часу був М. Глузман<sup>253</sup>. Лейтенант держбезпеки Н. Ремов-Поберьозкін, який вів справу М. Глузмана, 15 серпня 1938 р. був відряджений у розпорядження НКВС СРСР, а повернувся до Житомира у лютому 1939 р. вже у статусі заарештованого.

За датами допитів колишніх співробітників УНКВС, яких звинувачували в участі у троцькістській організації, зокрема М. Глузмана, можна визначити, що останній сплеск активності слідства у цьому напрямі був у жовтні 1938 р. Слідство здобуло чергові зізнання обвинувачених, однак не зрушило з мертвої точки. Слідство у справі Г. Гришина-Шенкмана велося в НКВС УРСР, а у справі М. Глузмана – в УНКВС по Житомирській області. Але у Києві не відпрацьовували версію про вербування до організації колишнім заступником начальника УНКВС свого підлеглого. Деякий час колишні колеги М. Глузмана були розгублені, вирішуючи, що ж робити далі, аж поки у грудні 1938 р. не з'явилися нові компрометуючі матеріали на співробітників УНКВС.

Виходячи з цього, начальник 6-го відділу Є. Анфілов і в.о. начальника УНКВС І. Дараган підписали 8 січня 1939 р. постанову, яка констатувала, що слідче провадження стосовно Глузмана М.З. за звинуваченням його за ст.ст. 54-1 п. «а», 54-8, 54-11 ККУРСР у приналежності до антирадянської троцькістської організації «у порядку ст. 197 ч. 2 КПК УРСР припинено». Але виникли нові обставини:

<sup>252</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 213–214.

<sup>253</sup> Там само, арк. 218–220.

«... У справі є матеріали, що свідчать про факти посадових злочинів Глузмана, коли він був начальником тюрми м. Житомира, і що Глузман викривається у посадових злочинах матеріалами слідчої справи УНКВС № 143955»<sup>254</sup>.

Було вирішено матеріали з першої слідчої справи № 143636 виокремити і передати для подальшого розслідування слідчому І. Кутеру, як такі, що «мають пряме відношення до слідчої справи № 143955»<sup>255</sup>. Таким чином, матеріали на М. Глузмана було долучено до слідчої справи на мародерів Ф. Ігнатенка і В. Гирича. 20 січня 1939 р. новий начальник УНКВС С. Машков затвердив постанову, згідно з якою М. Глузмана було звинувачено у злочинах, передбачених ст. 206-17 п. «а» КК УРСР<sup>256</sup>.

Склад фігурантів справи № 143955 у січні 1939 р. змінився. Вище було сказано про В. Лебедева, матеріали на якого було направлено наркомун внутрішніх справ УРСР. Так саме того ж дня вирішили вчинити і з матеріалами на Л. Якушева<sup>257</sup>. Пізніше аналогічні рішення прийняли щодо матеріалів на Г. Вяткіна, Г. Гришина-Шенкмана, Г. Тимошенка, М. Бланка, А. Лукьянова, Д. Малуки, М. Леснова, М. Люлькова. Різниця полягала у тому, що матеріали на Г. Тимошенка і А. Лукьянова також направили наркомун внутрішніх справ УРСР, на М. Бланка – до УНКВС по Полтавській області, а на інших фігурантів – до НКВС УРСР для долучення до слідчих справ, які там провадили<sup>258</sup>. Від 9 січня 1939 р. М. Глузман давав свідчення, виходячи зі специфіки справи, за якою він тепер проходив, – про відомі йому «факти маро-

<sup>254</sup> Тут і далі у документі помилково пропущено цифру «3».

<sup>255</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 14.

<sup>256</sup> Там само, арк. 17.

<sup>257</sup> Там само, арк. 85–86.

<sup>258</sup> Там само, арк. 87, 91–92. На обох документах відсутній підпис начальника УНКВС С. Машкова про затвердження постанов і не зазначено дату. Вірогідно, ці примірники документів були робочими. У слідчій справі на М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова та ін. відклався перший примірник другої постанови з підписом С. Машкова і датою – 26 січня 1939 р. Див.: Там само, спр. 67839, т. 2, арк. 478–479. 13 лютого 1939 р. оперуповноважений ОВ в/з № 4817 Яркін виніс постанову, згідно з якою слідчу справу № 147532 за обвинуваченням Г. Тимошенка «розглядати в окремому слідчому провадженні і судовому порядку неможливо» і тому необхідно було долучити до групової слідчої справи № 143955. Див.: Там само, спр. 67841, т. 2, арк. 301.



дерства з боку окремих співробітників УНКВС»<sup>259</sup>, а також про фінансові зловживання. Але іноді слідчі поверталися і до інших питань.

До лютого 1939 р. слідство зібрало велику кількість матеріалів про злочини і зловживання, скоєні співробітниками УНКВС. У постанові про обрання запобіжного заходу стосовно начальника фінансової частини ВМУ УНКВС Шимона Веніаміновича Винокурова (1890 р.н.) зазначалося:

«У період операцій, що проводила комендатура УДБ УНКВС по Житомирській області, спільно з колишнім начальником ВМУ [М. Глузманом] відбирав у засуджених до ВМП розписки про отримання особистих грошей і цінностей, їх фактично не видавав; гроші і цінності здавали колишньому коменданту УНКВС Тимошенку і начальнику УНКВС Якушеву, які ці гроші розподіляли серед членів бригади і витрачали на побутові потреби керівного складу Облуправління...»<sup>260</sup>.

В іншому документі повідомлялось, що завідувач гаражем УНКВС І. Паншин

«від колишнього керівництва Облуправління – Якушева і Вяткіна – сім разів отримував гроші по 350–500 рублів за участь в операціях. Ці гроші, в основному, поступали із сум в'язнів, незаконно відібраних під час операцій, і за продані у тюрмі речі і одяг розстріляних»<sup>261</sup>.

У такій спосіб обидва керівники УНКВС заохочували підлеглих за участь у «роботі» розстрільної бригади. Інші співробітники, такі як М. Глузман, за версією слідства, були їхніми пособниками.

В обвинувальному акті Військового трибуналу військ НКВС Київського округу від 19 червня 1939 р., про обставини появи якого буде сказано далі, зазначено, що розслідування стосовно М. Глузмана встановило, зокрема, наступне:

<sup>259</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 1, арк. 252–258, 259–276, 277–285.

<sup>260</sup> Там само, арк. 76.

<sup>261</sup> Там само, арк. 80. Висновок УНКВС по Житомирській області про виділення матеріалів стосовно В. Вишневського, А. Стругачова, І. Островського, І. Паншина, М. Лазоркіна, М. Лейфмана, Р. Портнова, В. Агапова, А. Терещука і Р. Сенкевича в окреме провадження і накладання на перерахованих осіб адміністративних стягнень від 1 лютого 1939 р. Нове обличчя в цьому списку – наглядач внутрішньої тюрми УНКВС Роман Степанович Сенкевич (1909 р.н.).

«Глузман з відома нач[альника] фінчастини тюрми Винокурова у травні міс[яці] 1938 р. з метою зловживань приймав до тюрми етапи в'язнів у кількості 700–800 осіб (які прибули з тюрми), відбирав у останніх верхній одяг і особисті речі, не видав квитанції в'язням на відібране, і весь відібраний одяг змішував [...]. На відібрані у в'язнів валізи з речами у більшості випадків квитанції не видавалися, або ж видавалися квитанції без зазначення змісту у валізах, внаслідок чого речі розкрадали [...]. Глузман, Винокуров у січні 1938 р. неодноразово складали фіктивні відомості, відбирали підписи у в'язнів, засуджених до в.м.п. про отримання начебто ними особистих грошей і цінностей без фактичної видачі як таких. Поруч з цим, Глузман практикував видачу особистих грошей і цінностей засудженим до в.м.п., які згодом відбирали Люльков, Ігнатенко, Тимошенко... Гроші за продані речі тюрмі в сумі 27.594 к[арбованців] готівкою були особисто вручені кол[ишньому] коменданту Тимошенку. За згодою Глузмана Винокуров незаконно перевів 341.274 к[арбованців] із сум в'язнів з рахунку тюрми на рахунок ВМУ... Глузман, Ігнатенко, наглядач тюрми Левченко спільно з лікарями тюрми Мордушенком, Фельдман<sup>262</sup> складали фіктивні акти на померлих [...]. За розпорядженням Глузмана медичний персонал тюрми Мордушенко, Фельдман та інші не фіксували в історіях хвороби в'язнів, які знаходилися на лікуванні у лікарні тюрми, травматичні пошкодження. Глузман також забороняв розтин трупів померлих в'язнів, які перебували під слідством»<sup>263</sup>.

Таким чином, спектр звинувачень на адресу М. Глузмана був доволі широким.

27 червня 1939 р., у перший день закритого засідання виїзної сесії Військового трибуналу військ НКВС Київського округу, після оголошення обвинувального акту і визначення підготовчого засідання Військового трибуналу, М. Глузман заявив, що визнає себе винним у тому, що «сліпо виконував вказівки Гришина, Якушева і Вяткіна»<sup>264</sup>. Хоча з наведених вище прикладів його службової діяльності і поведінки назвати його сліпим, слухняним виконавцем чужої волі не можна.

<sup>262</sup> Фельдман Софія Захарівна (1905 р.н.) – заступник головного лікаря Житомирської тюрми.

<sup>263</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 2–3.

<sup>264</sup> Там само, арк. 77.

Про це свідчить і його розповідь про обставини виконання службових обов'язків:

«Я прибув до Житомира у лютому 1937 р. і до жовтня працював нач[альником] тюрми. У листопаді 1937 р. мені запропонували посаду нач[альника] ВМУ, але я відмовився, оскільки боявся не впоратися, крім цього, мені доручили ще ремонт і облаштування будівель УНКВС. Не дивлячись на те, що я відмовлявся, мені доручили організацію ВМУ, одночасно мене залишили начальником тюрми... У грудні [1937 р.] я заявив: або допоможіть в організації ВМУ, або звільніть мене. Тоді з мене зняли ремонт, але в той час у мене виник конфлікт з Гришиним і Якушевим. Ремонт робили засуджені, треба було їхню роботу оплатити, але Якушев відмовився платити. 2 січня 1938 р. Якушев викликав мене і сказав, що я можу купити у них одяг розстріляних. Я цьому зрадів, оскільки повинен був 10.000 тис. осіб засуджених відправити на північ, а одягу у них не було. У нас була директива, яка дозволяла купівлю речей на ринку, тоді я подав рапорт до УМУ [НКВС УРСР] і повідомив, що купую речі в УНКВС. Створив я комісію, яка оцінювала речі, потім ці речі ми пофарбували і відправили в них засуджених. Так я купив тут кілька машин речей. Якушев вимагав оплати готівкою, я відмовився... Я 27.000 карб. перевів через Держбанк... Речі засуджених купували всі тюрми, про що казали і на нараді у Москві. Я все ж вважав, що якщо УНКВС не платить нам за роботу, а ми їм платимо 27.000 карб. за речі, це несправедливо, і я подав рапорт, попросив дозволити покрити з цієї суми їхню нам заборгованість за ремонт»<sup>265</sup>.

Такими були причини, що спонукали М. Глузмана шукати підтримки у Києві першого разу. Тюрма УДБ УНКВС була майже самостійним суб'єктом фінансово-господарської діяльності, і нехтувати відомчими нормами М. Глузман не хотів. Про це свідчать і його подальші дії:

«Тюрма розрахована на 800 осіб, а кількість в'язнів сягала 20 тис. Коли я здавав тюрму там було 18 тис. осіб через масові операції. Одного разу мене Якушев викликав і запитав, як ми відправляємо етапи, я йому розповів. Тоді він наказав при відправці етапів до Облуправління відправляти їх за відомостями з особовими справами і грошима».

<sup>265</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 85 зв. – 86.

Оскільки ніяких директив з Москви і Києва з питання, як бути з грошима в'язнів при відправці етапів, не було, М. Глузман і Ш. Винокуров спробували два різних варіанти вирішення цього питання, але це нічого, крім зловживань з боку їхніх колег, не дало. За словами М. Глузмана, він

«тоді відмовився так діяти і, крім цих двох етапів, я так людей не видавав. Відправив я відразу Винокурова до УМУ дізнатися, як поступати з цими грошима, він повернувся і каже, що немає ніяких вказівок [...]»<sup>266</sup>.

Не побоювся виявити впертість М. Глузман і перед вищою інстанцією:

«За пару днів у мене взяли відразу 400 осіб до НКВС УРСР, і я їх відправив всіх до Києва без грошей. Забрав їх Наркомат, а пару днів потому мені надсилають 400 квитанцій, і комендант НКВС УРСР вимагає за ними гроші. Я вирішив гроші не видавати, а взяв і переказав їх через банк на рахунок УДБ НКВС УРСР. Минув тиждень, а потім мене викликав Якушев і почав лаяти, навіщо я гроші переказував, а не видав готівкою. До мого арешту так і не було вказівок, що робити з грошима засуджених до розстрілу»<sup>267</sup>.

М. Глузман показав об'єктивні передумови для різних службових зловживань, у тому числі й мародерства, що склалися за обставин «Великого терору». Організатори терору продумали багато деталей проведення масових репресивних акцій, проте не всі, що створило сприятливе підґрунтя для скоєння додаткових злочинів провідниками і виконавцями репресій.

Пояснив М. Глузман і причини написання ним у квітні 1938 р. рапорта наркомуну внутрішніх справ УРСР О. Успенському, в якому повідомляв про те, що «методи слідства порушують режим тюрми»:

«[...] Я доповів Вяткіну, що заарештовані в камерах не сплять, оскільки слідчі в кабінетах б'ють тих, кого допитують, і крики чути в камерах. Вяткін відповів: "Ну, їх до біса, нехай не сплять". Я подав рапорт про це в Київ на ім'я Успенського. Кілька днів потому мене викликає Вяткін і каже, що треба вигнати з тюрми лікаря – дружину прокурора Черкеса<sup>268</sup>, тому що йому не пот-

<sup>266</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 86.

<sup>267</sup> Там само, арк. 86.

<sup>268</sup> У документі помилково – «Черкеса».

рібні інформатори прокурора. За його наказом я і повинен був звільнити чудового лікаря»<sup>269</sup>.

Г. Вяткін не знав, хто став джерелом витоку інформації, і підозра пала на лікаря лікарні тюрми – дружину заступника обласного прокурора у спецсправах Я. Черкеза, а М. Глузман вирішив не виказувати себе і приніс у жертву «чудового лікаря»<sup>270</sup>.

Навів М. Глузман на власний захист і аргументи з приводу того, що примушував головного лікаря тюрми Н. Мордушенка до підписання фіктивних актів про смерть заарештованих:

«[...] Він [Вяткін] заявив, щоб я примусив лікаря Мордушенка дати довідку про смерть померлих заарештованих, і в числі їх назвав Скрипника, Крука<sup>271</sup> та ін. Я йому сказав, що лікар цих людей не дивився і довідку не дасть. Він мене відправив, а пару днів потому прийшов Ігнатенко і каже: “Ось акт, Вяткін велів Мордушенку підписати про смерть Крука від розриву серця”. Я Мордушенка викликав, сказав йому про це, він акт підписувати не хотів, і я йому сказав: “Я Вас не примушую”. Після цього я акт повернув Лукьянову [...]. Далі я дав Мордушенку розпорядження не робити розтин трупів слідчих в’язнів. Чому я це зробив? Тому що і Якушев, і Гришин дали мені такий наказ. Мало цього,

<sup>269</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 86 зв.

<sup>270</sup> У протоколі допиту М. Глузмана від 9 січня 1939 р. цей випадок описаний так: «У лікарні тюрми працювала лікарем дружина прокурора – Ланцберг протягом 8–10 років, вона не мала жодного стягнення по роботі. Вяткін вважав незручним, що дружина прокурора оглядає в’язнів, які надходять до лікарні побитими після допиту, то він мені запропонував її звільнити. Я, в свою чергу, запропонував Шемперу підшукати спеціальну причину до її звільнення. Він за запізнення її на 10 хвилин наклав на неї стягнення – сувору догану з попередженням. Я в той час працював вже нач[альником] ВМУ. Вона звернулася до мене зі скаргою на дії нач[альника] тюрми Шемпера. Я скористався нагодою і заявив, що, якщо їй не подобаються наши порядки, то можу її звільнити, запропонував подати їй заяву про звільнення». (Там само, спр. 67839, т. 2, арк. 482–483).

<sup>271</sup> Крук Михайло Семенович (1891 р.н.) заарештований 5 квітня 1938 р. за звинуваченням у приналежності до «української к-р націоналістичної повстанської організації». Як встановило слідство у січні 1939 р., після його вбивства співробітниками УНКВС слідчу справу на нього № 105245 заднім числом було оформлено як таку, що розглянута 17 квітня 1938 р. трійкою при УНКВС (протокол № 47), але, за актами про приведення рішень трійки до виконання він не проходив. Див.: Там само, т. 3, арк. 313; див. про нього також: Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 4. – С. 151.

мені не дозволили навіть цих заарештованих класти до лікарні, і я змушений був у самому спецкорпусі організувати кілька палат, в яких і тримав хворих»<sup>272</sup>.

Вірогідно, не тільки виконання службових обов'язків, але й спостереження за стражданнями в'язнів викликали у М. Глузмана бажання якось полегшити їхню долю. За нелюдських умов ведення слідства в УНКВС зусиль однієї людини було звичайно замало, однак і безплідними їх не можна назвати. Можливо, у М. Глузмана було якесь передчуття, адже ведення слідства за його справою не відрізнялося від тисяч інших:

«З 14 по 28 липня [1938 р.] я ніяких показань не надав. Потім Ремов завів мене до Лукьянова і каже: "Давайте показання, а то ми з Вами будемо розмовляти відомим Вам методом". Після цього мене вивели, побачив мене Вяткін, запитав, чи дав я показання, і Ремов відповів, що ні. Тут Вяткін вдарив мене по обличчю. Я впав, тоді він вдарив мене ногою у живіт і каже: "За півгодини показання щоби були у мене". Вяткін пішов, зайшов Люльков і почав бити мене нагайкою, а в цей час із сусідньої кімнати дивилися на мене Голубев, Бережной<sup>273</sup>, його дружина, і всі вони регочуть. Побив мене Люльков, потім підняв і каже: "Пиши"»<sup>274</sup>.

Особливий колорит цієї розповіді надає реакція колег на побиття колишнього начальника тюрми. Через свою посаду і особливості характеру він не викликав раніше в них особливої симпатії, а тут такий подарунок долі – колишній головний тюремник УНКВС потрапив до їхніх рук, як тут не зловтішатися.

«Методи слідства», що не давали свого часу спокою М. Глузману, зробили свою справу, і він почав давати показання, які від нього вимагали:

«Я потім вже терпіти не міг і підписав, дав показання і на Шемпера, і на Мордушенка, який є найчеснішою людиною. Так як на б осіб надав свідчення».

<sup>272</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 86 зв. – 87.

<sup>273</sup> Бережной Михайло Тимофійович (1906 р.н.) – колишній начальник 1-го спецвідділення УНКВС, у березні 1938 р. – оперсекретар УНКВС по Житомирській області. Згодом відряджений до НКВС УРСР. Див.: Там само, спр. 67839, т. 2, арк. 61, 490. Станом на 11 червня 1939 р. – начальник відділення 3-го відділу Транспортного управління НКВС УРСР. Див.: Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 311.

<sup>274</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 87 зв.

Коли М. Глузман знову почав опиратися, справа дійшла до інсценування розстрілу та нових фізичних і моральних тортур:

«Анфілов завів мене до себе, туди ж зайшов Ігнатенко. Ігнатенко мені велів встати, схопив за руку і повів на двір. На дворі він став тягнути мене до гаражу, де розстрілюють, я почав кричати, просити відвести мене до Вяткіна, і тоді мене відвели туди. Я зайшов, а від спазму у горлі нічого сказати не можу. Потім я став плакати, казати, що я не ворог, а Вяткін кричить: “Розстріляти його”. Анфілов повів мене до себе, звідти завів до кабінки, в якій можна тільки стояти, і 10 діб я простояв на ногах. Потім я почув голоси, двері відкрили, Люльков став казати мені, що завтра мене розстріляють, а сьогодні він був у моєї дружини і жив з нею. Після цього він двері знову зачинив [...]. Такий самий випадок був з Ремовим. Він мені став казати, що викличе дружину мою, і за моєї присутності її будуть гвалтувати»<sup>275</sup>.

Мабуть, М. Глузман і до того не переоцінював своїх колег, але дізнався багато нового про ступінь їхньої моральної деградації. У другій половині 1937 р. – 1938 р., коли життєві обставини різко змінювалися не на користь тих чи інших чекістів, з боку частини колишніх колег навіть стосовно них були втрачені останні ознаки людяності. Моральний розклад провідників і виконавців репресій досяг глибин людської свідомості. Гірке усвідомлення цього для багатьох чекістів було занадто запізнілим. Між тим, слідство у справі М. Глузмана тривало:

«За деякий час мені оголосили обвинувачення за ст. 54-1, 54-6, 54-11. Я відмовився підписати, одразу ж написав заяву Єжову, Вяткіну і прокурору Морозову, що оголошую голодування. Голодував я, нічого не їв, і тоді мене викликали новий нач[альник] [У]НКВС [І. Дараган]. Він мені сказав, що к[онтр]-р[еволюцію] з мене знімуть, але за інше я повинен буду відповідати. Я погодився і відмовився від голодування. Тоді мені оголосили ст. 206-17, приїхав і прокурор Рогинець<sup>276</sup>, допитав мене, і я все йому розповів. Після від'їзду Рогинця мене викликали на допит і почали говорити, начебто я обмовив Вяткіна тим, що дав про нього показання, що він бив залізничника і вбив його»<sup>277</sup>.

<sup>275</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 87 зв. – 88.

<sup>276</sup> М. Глузмана допитував військовий прокурор Військової прокуратури прикордонних і внутрішніх військ по Київській області військовий юрист 1-го рангу Рогинець.

<sup>277</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 88.

М. Глузман залишився вірним собі, коли оголосив голодування. Однак вирішальним фактором у зміні ситуації стало не це, а арешт Г. Вяткіна і початок слідства у його справі. Звертають на себе увагу претензії до М. Глузмана прихильників Вяткіна, які ще не уявляли, наскільки серйозні наслідки для співробітників УНКВС матиме подальший розвиток подій. Незабаром уникнення арешту і звільнення з органів НКВС стало для багатьох неабиякою вдачею. Станом на 20 квітня 1939 р. лише за матеріалами слідчої справи на М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова та ін. потрапили під підозру у скоєнні злочинів 34 співробітники УНКВС<sup>278</sup>.

За результатами судового засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського округу 27 червня – 4 липня 1939 р. М. Глузман був визнаний винним у тому, що,

«[...] під тиском злочинного керівництва УНКВС зловживав своїм службовим становищем і допустив незаконну видачу грошей для АГУ УНКВС у сумі 25 тис. руб. із сум, що підлягали здачі у дохід держави, хоча і без особистої корисної зацікавленості, спонукав до незаконної видачі грошей нач[альника] фінчастини Винокурова і, крім цього, добивався на вимогу Вяткіна підпису лікаря тюрми Мордушенка на фіктивних актах про смерть в'язнів, тобто у злочинах, передбачен[их] ст. 206-17 п. "а" КК УРСР»<sup>279</sup>.

Таким чином, спектр «гріхів» М. Глузмана зменшився у порівнянні з тими, що були перераховані в обвинувальному акті. Обставинами, що пом'якшили його вину, були тиск злочинного керівництва УНКВС і доведена у ході судового засідання відсутність особистої зацікавленості у фінансових порушеннях. Звідси був і досить м'який вирок:

«8. Глузмана Михайла Захаровича за ст. 206-17 п. "а" КК УРСР позбавити волі на два роки у загальних місцях ув'язнення без поразки у правах. Враховуючи, однак, ступінь соціальної небезпеки [...] Глузмана, який не потребує обов'язкової ізоляції від суспільства, на підставі 48 ст. КК УРСР покарання [...] Глузману вважати умовним з випробувальним терміном на три роки [...]. При цьому, якщо [...] у подальшій своїй роботі і громадському житті виявить ознаки виправлення, і до закінчення зазначеного

<sup>278</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 4, арк. 108–109.

<sup>279</sup> Там само, спр. 67841, т. 5, арк. 202, 209–210.



випробувального терміну він може розраховувати на дострокове звільнення й від умовного покарання»<sup>280</sup>.

Відразу після оголошення вироку М. Глузман був звільнений з під варті, підписав підписку про невиїзд до набуття вироком законної чинності<sup>281</sup>. У наступні дні він отримав вилучені у нього паспорт, військовий і профспілковий квитки і подав заяву до УНКВС про поновлення його у Компартії. Керівництво УМУ НКВС УРСР не забуло про свого активного співробітника і направило його на медичну комісію, яка визнала його хворим і направила на лікування до м. Кисловодськ. 25 липня 1939 р. він мав отримати путівку і у зв'язку з цим звернувся до голови Військового трибуналу з проханням дозволити виїзд.

9 жовтня 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР залишила вирок у силі стосовно М. Глузмана<sup>282</sup>. На той момент М. Глузман вже виїхав з Житомира. З 21 жовтня 1939 р. він працював заступником начальника відділу кадрів на одному із заводів Миколаєва. У листопаді 1939 р. він взяв участь як свідок у другому судовому засіданні у справі Г. Гришина-Шенкмана, а у квітні 1940 р. – у судовому засіданні у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба і М. Люлькова. Він активно добивався своєї повної реабілітації, і досить швидко йому вдалося це зробити. За визначенням Військового трибуналу військ НКВС Київського округу від 8 лютого 1940 р. умовний вирок стосовно нього став вважатися таким, що втратив силу достроково, і судимість з нього було знято<sup>283</sup>.

### **Справа Г. Гришина-Шенкмана: фінал (червень 1939 – квітень 1940 рр.)**

Коли у Військовому трибуналі військ НКВС Київського округу отримали слідчі справи на Г. Гришина-Шенкмана та мародерів, там зробили те, чого не зробили в НКВС УРСР. Справи об'єднали в одну, і 19 червня 1939 р. був переписаний обвину-

<sup>280</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 202 зв. – 203, 211.

<sup>281</sup> Там само, арк. 222.

<sup>282</sup> Там само, арк. 279 зв.

<sup>283</sup> Там само, арк. 384–384 зв.

вальний висновок. До нього були внесені усі дев'ять членів «колекції» на чолі з колишнім заступником начальника УНКВС. Обвинувачення на адресу Г. Гришина-Шенкмана розширили, виходячи зі специфіки «колекції»:

«[...] з к-р метою культивував серед працівників УНКВС мародерство і знущання із засуджених, сам брав участь в цих знущаннях[...]»<sup>284</sup>.

Незабаром Г. Гришина-Шенкмана доставили із Лук'янівської тюрми (м. Київ) до Житомира і помістили до внутрішньої тюрми УНКВС. У нього з'явилась можливість краще вивчити її вже зсередини. Недалеке майбутнє показало, що часу для цього у нього буде достатньо. 27 червня 1939 р. у приміщенні УНКВС по Житомирській області розпочалося закрите засідання виїзної сесії Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у справі Г. Гришина-Шенкмана, Г. Тимошенка, Ф. Ігнатенка, М. Глузмана, Л. Кондрацького, М. Соснова, В. Гирича, Д. Левченка і Ш. Винокурова.

Г. Гришин-Шенкман розповів суду, передусім про свою бурхливу службову діяльність. Він описав себе як кмітливого, ділового, політично розвинутого та досвідченого професіонала на тлі безладу, що коївся навколо. Зокрема, він намалював дуже непривабливий портрет О. Успенського<sup>285</sup>:

«Я написав доповідну записку до ЦК, її показали наркому, а він сказав, що так лише ворог міг написати. Я її переписав, її знову віднесли Успенському, а він тоді порвав її. Я зрозумів, що тут я загину, оскільки знав, що від наркома тхне антисемітизмом»<sup>286</sup>.

Інший подібний випадок був таким:

«Я склав її [довідну записку до НКВС СРСР – *Авт.*] і заніс наркому, а він, прочитавши, сказав, що, судячи з доповідної записки, у Наркоматі [внутрішніх справ УРСР] знизу догори – вороги. Наказав мені здати всі матеріали зас[тупнику] наркома, я їх здав,

<sup>284</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 4.

<sup>285</sup> Своє переведення на роботу до центрального апарату НКВС УРСР Г. Гришин-Шенкман на суді пояснив тим, що, зі слів Г. Вяткіна, О. Успенський хотів висунути його «на велику роботу» у Києві. Хоча, скоріше за все, це трапилося за ініціативи Г. Вяткіна, який намагався позбутися висуванця І. Леплевського. Див.: Там само, арк. 78, 315 зв.

<sup>286</sup> Там само, арк. 78.

і той написав доповідну записку, а я потім читав і дивувався, оскільки він писав те, чого у справах не було»<sup>287</sup>.

Обвинувачений малював чорною фарбою образ наркома-самодура, однак, не бажаючи того, виказав і власні слабкі риси – як боягузливий клерк, що намагався всіляко догодити начальнику:

«Я Успенського унікав, не ходив до нього з доповідями, але, на свою біду, я його зустрів на сходах. Він зі злістю подивився на мене і запитав, чому я не поїхав до Валок, а я і не знав, що це таке за Валки [...]. Писарев<sup>288</sup> сказав, що це будинок відпочинку, куди нарком їздить, і він не любить, якщо начсклад туди не приїжджає. Найближчого вихідного дня я, будучи наляканим, поїхав до Валок, але Успенського там не було. Був я такий наляканий, що просив потім товаришів передати йому, що я там був»<sup>289</sup>.

Після такого пасажу спроби Г. Гришина-Шенкмана виставити себе ідейним борцем за чистоту чекістської справи виглядали вже несерйозними. Ситуацію в УНКВС після свого приїзду до Житомира він описав у такому ж тоні:

«У 4-му відділі робота не йшла. Я побачив, що нач[альник] відділу Лукьянов роботу погано знає, що він збирається вербувати агентів в обкомі партії, і я його вилаяв за це»; «вважав я його просто недалекою людиною»<sup>290</sup>.

Підтекст цих розповідей був таким: бачите, як і з ким (від наркома-самодура до недалеких місцевих керівників) доводилося працювати такій тямущій людині, як я.

У показаннях Г. Гришина-Шенкмана міститься і розповідь про те, як проводилося попереднє слідство за його справою. Вона пояснює обставини, за яких у справі з'явилися документи з його «зізнаннями». Нічого незвичного для обвинуваченого в цьому не було, хоча він і намагався зобразити саму невинність. Прикрийсть полягала у тому, що, на відміну від попередніх років його невтомної боротьби з «ворогами народу», нині під слідством перебував він сам з усіма наслідками, що з цього випливали:

<sup>287</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 78 зв.

<sup>288</sup> Капітан держбезпеки Писарев (Фукс) Володимир Львович (1900–1938), з 29 березня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу НКВС УРСР. 22 квітня 1938 р. заарештований, 22 вересня 1938 р. засуджений до ВМП, розстріляний.

<sup>289</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 78 зв.

<sup>290</sup> Там само, арк. 79.

«Слідчий Казін<sup>291</sup> мене і пальцем не торкався, і мене тоді передали слідчому Резніку-старому. Я йому казав, щоб він мене в тюрмі не допитував, бо я не можу переносити крики тих, кого б'ють, а він відповів, що Назаренко наказав у тюрмі мене допитувати. Назаренко мене кілька разів бив, але я не хотів обмовляти<sup>292</sup>. Передали мене Волошину, і він вже став бити мене за “великим планом”, як вони казали. Я не витримав. Мені дали тези і наказали за ними писати...»<sup>293</sup>.

Інші показання ілюстрували поведінку Г. Гришина-Шенкмана, яка давала йому можливість доволі довго триматися:

«... Зі мною Волошину важко було, оскільки, якщо мене не били, я відмовлявся від показань, б'ють – знову даю показання... Тим паче, що мені передали слова Успенського про те, що мене треба вбити, і все одно мене вб'ють. Я тоді знав, що вбитий на допиті зав[ідувач] житлвідділом АГУ<sup>294</sup>, ... і я писав те, що від мене вимагали»<sup>295</sup>.

Стійкою була позиція Г. Гришина-Шенкмана під час судового засідання у питанні щодо перевірки матеріалів справи згаданого «троцькіста» Юхима Ткачука із Коростеня. Він справед-

<sup>291</sup> Казін Микола Олексійович (1910–?) – начальник відділення 4-го відділу НКВС УРСР, у 1940 р. – заступник начальника слідчої частини УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант держбезпеки.

<sup>292</sup> А. Назаренко був заарештований 26 лютого 1939 р. і тривалий час перебував під слідством. У заяві на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова від 26 січня 1940 р. він просив наркома викликати його: «...Я хочу повідомити про те, як мене, чесного працівника, зробили ворогом, як помилки і недоліки у роботі слідство зводить на страхотливі злочини». Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 163, арк. 179. Три дні потому нарком затвердив обвинувальний висновок, де, зокрема, було сказано: «Назаренко керував слідством у справах співробітників, припускав застосування незаконних методів слідства, внаслідок чого окремі обвинувачені обмовляли себе та інших...». Див.: Там само, арк. 198.

<sup>293</sup> Там само, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 79 зв.

<sup>294</sup> Керуючий будинками (у службовому обігу – начальник квартирного відділу) АГУ НКВС УРСР Михайло Веніамінович Френкель (1888–1938), заарештований 28 лютого 1938 р. за підозрою у шпигунстві. Внаслідок жорстокого побиття під час допиту 8 березня 1938 р., після повернення до тюремної камери помер. Див.: Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – С. 48, 49, 52, 443–444. Докладніше див. статтю В. Золотарьова у даному виданні.

<sup>295</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 80.

ливо вказував на провину за розстріл цієї людини, передусім, Д. Малуки і заявив: «Я стверджую, що розстріляли зовсім невинну людину»<sup>296</sup>.

За всіма іншими епізодами обвинувачення Г. Гришин-Шенкман заперечував або свою участь у скоєнні злочинів, або сам факт їх скоєння.

Засідання виїзної сесії завершилося 4 липня 1939 р. винесенням вироку, згідно якого було встановлено, що

«в Житомирському Облуправлінні НКВС у період діяльності і керівництва к[олишнього] нач[альника] Упр[авління] НКВС Якушева і його заступника Гришина-Шенкмана, а потім к[олишнього] нач[альника] УНКВС Вяткіна і його заступника Лукьянова, в 1937–1938 рр. мали місце систематичні зловживання, пов'язані з перевищенням влади при виконанні покладених на Обл[управління] завдань по боротьбі з контр-революц[ійними] елементами»<sup>297</sup>.

Стосовно Г. Гришина-Шенкмана були повністю спростовані пункти обвинувачення щодо його участі в антирадянській троцькістській організації і вербування до неї В. Мартинюка, про проведення шкідницької діяльності в органах НКВС і шпигунської роботи. Абсурдність сюжету про участь в «організації» була нами показана вище і міркування Військового трибуналу тут зайві, а, ось аргументація відносно інших пунктів потребує уваги.

Отже, обвинувачений свої попередні показання і зізнання у контрреволюційній діяльності

«пояснив обстановкою, створеною проти нього на слідстві ворожим керівництвом НКВС в особі Успенського, і фіктивною довідкою, яку надав за справою Гришина Лукьянов до НКВС УРСР».

Військовий трибунал вважав, що обвинувачення було побудовано

«на підставі брехливих показань проти Гришина нині заарештованих к[олишніх] співробітників Житомирського УНКВС Манька і Леснова. Брехливість і суперечливість показань останніх викрита на судовому слідстві при допиті самого Лукьянова і свідка Стукановського».

### Обвинувачений

«відмовився від показань, які дав раніше про свою приналежність до к-р організації і відкидає також шпигунську діяльність [...],

<sup>296</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 81.

<sup>297</sup> Там само, арк. 198, 205.

шкідницька діяльність Гришина в органах НКВС ніякими документальними даними не підтверджена, обвинувачення Гришина в цій частині не доведено»<sup>298</sup>.

Висновки з вищенаведеного фактажу можна зробити наступні. *Перше*. Невдала втеча О. Успенського зіграла на руку чекістам, які спочатку були відносно близькі до нього, а потім заарештовані. У них з'явилася можливість вказувати на гоніння на них з боку колишнього «ворожого керівництва НКВС». *Друге*. Показання Д. Манька і довідка А. Лукьянова в частині арештів дружин репресованих повністю відповідали дійсності, як і показання М. Леснова про вказівки Г. Гришина-Шенкмана якнайшвидше закінчувати слідчі справи, аби не гальмувати темпи репресій<sup>299</sup>. Але факт арешту свідків за скоєні власні злочини переважав над викладеними ними фактами злочинної діяльності колишнього начальника. Показання, які вони дали під час попереднього слідства, трактували не просто як суперечливі, на що ми також звертали увагу, але й як брехливі: мовляв, вони навмисно дискредитували іншу людину. *Третє*. Шпигунський аспект вимагав належної контррозвідувальної перевірки. Під час попереднього слідства цього не було зроблено, і члени Військового трибуналу опинилися у глухому куті – визнання чи невизнання обвинуваченим своєї причетності до шпигунства стало вирішальним, але, на нашу думку, непереконаливим аргументом. Це стало ілюстрацією повного занепаду контррозвідувальної роботи в НКВС УРСР під час «Великого терору». До речі, у ході судового засідання це по суті підтвердив і сам обвинувачений.

Військовий трибунал визнав Г. Гришина-Шенкмана винним лише у тому, що він

«брав участь у тортурах над засудженими до ВМП, а також допустив систему зловживань працівниками УНКВС при виконанні оперативних завдань при комендатурі, а саме мародерство і знущання над засудженими до ВМП, тобто у злочинах, передбач[ених] ст. 206-17 п. "а" КК УРСР»<sup>300</sup>.

<sup>298</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 199 зв. – 200, 207.

<sup>299</sup> Під час судового засідання, 1 липня 1939 р., А. Лукьянов був взятий під варту. Там само, арк. 131 зв.

<sup>300</sup> Там само, арк. 201, 208.

Військовий трибунал проігнорував дані попереднього слідства про те, що керівники УНКВС Л. Якушев і Г. Гришин-Шенкман не лише допустили, а створили злочинну систему зловживань, яка виходила далеко за межі «виконання оперативних завдань при комендатурі», – від безпідставних арештів людей і тортур під час так званого слідства й до наруги над трупами по-звірячому закатованих жертв.

Таке визнання вини обумовило і винесення Військовим трибуналом відповідного вироку:

«1. Гришина-Шенкмана Григорія Йосиповича на підставі ст. 206-17 п. “а” КК УРСР позбавити волі на 10 (десять) років ВТТ без поразки у правах, але з позбавленням його звання капітана держбезпеки. За ст.ст. 54-1 п. “б” і 54-11 КК УРСР за недоведеністю обвинувачення виправдати. Термін покарання вважати з 30 травня 1938 р.»<sup>301</sup>.

Таким чином, з урахуванням перебування під вартою під час попереднього слідства в НКВС УРСР, Г. Гришину-Шенкману залишалось «відмотати» вже менше 9 років. Але вирок ще мав набути законної сили, і ще можна було подати касаційну скаргу, чим він і скористався. 22 липня 1939 р. Військовий трибунал направив справу і касаційні скарги засуджених до Військової колегії Верховного суду СРСР на розгляд<sup>302</sup>.

9 жовтня 1939 р. Військова колегія розглянула касаційні скарги і протест заступника голови Верховного суду СРСР армійськюриста Василя Васильовича Ульріха (1889–1951) на вирок Військового трибуналу і в частині, що стосувалася Г. Гришина-Шенкмана, визначила:

«Погоджуючись з протестом зас[тупника] голови Верховного суду СРСР і враховуючи, що показання, які є у справі стосовно Гришина-Шенкмана, ніякими матеріалами не спростовані, а з матеріалів судового слідства встановлюється, що [...] мародерство, побиття арештантів і засуджених відбувалось з його відома і санкції, що з його відома і санкції відбувалися знущання над засудженими жінками, і, що навіть з відома і санкції Гришина-Шенкмана підпалювали засуджених, вирок про нього – Гриши-

<sup>301</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 202–202 зв., 210.

<sup>302</sup> Там само, арк. 251.

на-Шенкмана – відмінити і справу передати на новий судовий розгляд до того ж Трибуналу, але в іншому складі суддів»<sup>303</sup>.

Безумовно, на В. Ульріха і членів Військової колегії справили враження найбрутальніші епізоди справи, але позначене ними «побиття арештантів» підтверджує наш висновок про фактичне ігнорування Військовим трибуналом матеріалів про чисельні грубі порушення процесуальних норм під час ведення слідства в УНКВС.

19 жовтня 1939 р. Г. Гришин-Шенкман ознайомився з визначенням Військової колегії і почав готуватися до нового судового засідання, спеціально присвяченого його справі. Підготовка містила написання ним 22 жовтня заяви на ім'я голови Військового трибуналу. Г. Гришин-Шенкман правильно зрозумів головну небезпеку у визначенні Військової колегії і з перших рядків заяви почав розставляти потрібні для себе акценти:

«Оскільки у визначенні ВК зазначено, що з мого відома і санкції у комендатурі Житомирського УНКВС відбувалися мародерство і знущання над засудженими і навіть над заарештованими, ... я звертаюсь до Трибуналу з наступним клопотанням...».

Далі він не написав жодного слова про знущання над арештантами, а виклав свою версію про мародерство, що базувалася на розмовах з Ф. Ігнатенком, Г. Тимошенком і Д. Левченком, з якими після суду він перебував в одній камері. Він просив викликати їх до суду. Він також клопотав про виклик фінансових і господарських працівників УНКВС, чим створював видимість важливості їхніх показань для об'єктивного розгляду справи. Намагався він і далі розігрувати карту наркома-втікача Успенського:

«Півтора роки я невимовно страждаю від того, що носив маску ворога, яку начепив на мене фашист Успенський... Я перебуваю на межі божевілля від думки, що я знову мушу одягнути таку маску»<sup>304</sup>.

Все у нього виходило дуже просто: він ні в чому не винний, це фашист одягнув на нього маску ворога. Як показав подальший хід подій, Г. Гришин-Шенкман знав, що робив.

<sup>303</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 279–279 зв.

<sup>304</sup> Там само, арк. 305–305 зв.



16–18 листопада 1939 р. у приміщенні УНКВС по Житомирській області відбулося друге закрите судове засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського округу у новому складі. Але й новий склад суддів виніс той самий вирок<sup>305</sup>. 2 грудня 1939 р. справу, касаційний протест військового прокурора Морозова і касаційну скаргу засудженого знову відправили до Москви. Цього разу вивчення там матеріалів тривало довше і закінчилось 22 квітня 1940 р. підтвердженням правильності вироку і відхиленням прокурорського протесту і касаційної скарги засудженого<sup>306</sup>.

Поки Г. Гришин-Шенкман очікував на рішення Військової колегії за своєю справою, він взяв участь у ще одному закритому судовому засіданні Військового трибуналу – у справі М. Діденка, В. Распутька, М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова, Д. Малуки, М. Зуба і М. Люлькова. 17–19 квітня він дав показання як свідок за двома епізодами обвинувачення на адресу Д. Малуки і М. Леснова – щодо вбитого на допиті В. Скрипника і розстріляного за рішенням трійки Ю. Ткачука<sup>307</sup>, а також за деякими іншими епізодами. Вірогідно, коли він дізнався про вирок, який виніс трибунал у цій справі, у нього виникло двояке почуття: з одного боку – два розстрільних рішення (стосовно Д. Манька і Д. Малуки) і два – про десятирічні терміни позбавлення волі, як і у випадку з ним. З іншого боку – надм'який вердикт стосовно коменданта УНКВС М. Люлькова (3 роки ВТТ), в той час як його попередник на цій посаді Г. Тимошенко, який проходив за однією з Г. Гришиним-Шенкманом справою, отримав 8 років ВТТ. Виходило, що маятник правосуддя міг коливатися у будь-який бік.

4 травня 1940 р. Г. Гришину-Шенкману оголосили рішення Військової колегії Верховного суду СРСР за його справою, а згодом направили відповідне повідомлення і його дружині, яка мешкала у м. Запоріжжя. Потім засуджений поклопотався про те, щоб було видано його зарплатню за травень 1938 р., яку він не отримав. Із врахуванням того, що він був засуджений без конфіскації майна, фінвідділ НКВС УРСР надіслав гроші у сумі

<sup>305</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 336–337 зв., 338–340.

<sup>306</sup> Там само, арк. 390–390 зв.

<sup>307</sup> Там само, арк. 193–194, 217 зв.

1275 крб. до фінвідділу УНКВС по Запорізькій області для вручення його дружині. 9 липня 1940 р. ув'язнений Г. Гришин-Шенкман відбув з Житомира для відбуття покарання до Північного залізничного ВТТ (Севжелдорлаг) НКВС СРСР<sup>308</sup>.

### Епілог

Динаміка видів кримінальних покарань стосовно чотирьох колишніх керівників УНКВС по Житомирській області мала тенденцію до пом'якшення. Так, Григорій Вяткін 22 лютого 1939 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР був засуджений до ВМП і розстріляний. Чотири місяці потому, 20 червня 1939 р., Лаврентій Якушев тією ж Військовою колегією був засуджений до 20 років позбавлення волі у ВТТ<sup>309</sup>. Колишній його заступник Григорій Гришин-Шенкман 4 липня і 18 листопада 1939 р. був засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Київського округу до 10 років позбавлення волі. Заступника Г. Вяткіна Андрія Лукьянова заарештували останнім з цієї четвірки, і 1 лю-

<sup>308</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67841, т. 5, арк. 485.

<sup>309</sup> Після зняття з посади начальника УНКВС Л. Якушев перебував у резерві відділу кадрів НКВС СРСР. 3 травня 1938 р. призначений заступником наркома, а 4 серпня того ж року – наркомом внутрішніх справ Кримської АРСР. 18 грудня 1938 р. заарештований, знаходився під слідством у НКВС СРСР. 20 червня 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його за ст. 58-7 КК РРФСР до 20 років ВТТ. Покарання відбував у Північно-Східному ВТТ до жовтня 1941 р., коли його достроково звільнили. У жовтні 1941 – червні 1942 рр. пройшов спецпідготовку у мотострілецькій бригаді НКВС, у подальшому обіймав керівні посади у складі оперативних груп НКВС–НКДБ. У березні 1944 – січні 1945 рр. був заступником командира спеціального партизанського загону Іванова по розвідці, що діяв на території Західної України. З лютого 1945 р. продовжив службу у Москві начальником 2-го відділення 10-го відділу господарського управління НКО СРСР, у подальшому – на інших відповідальних посадах. За вироком від 20 червня 1939 р. він не був реабілітований, проте мав звання підполковника держбезпеки (присвоєне 11 лютого 1943 р.), а згодом – полковника Радянської армії. Він прожив 83 роки і помер у березні 1986 р. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 462–463. Є всі підстави стверджувати, що тяжкі злочини, скоєні Л. Якушевим на посаді начальника УНКВС по Житомирській області у період з жовтня 1937 по лютий 1938 рр., так і залишилися без належного покарання.

того 1940 р. Військовий трибунал КОВО засудив його до 10 років позбавлення волі у ВТТ. Отже, правосуддя почало з розстрілу одного з керівників, потім «опустило планку» до 20 років ув'язнення для іншого і, нарешті, зупинилося на 10 роках позбавлення волі для двох їхніх заступників.

Інша картина серед колишніх керівників УНКВС середньої ланки. 1 липня 1939 р. начальник внутрішньої тюрми УНКВС Фелікс Ігнатенко був засуджений до 10 років позбавлення волі у ВТТ, комендант УНКВС Григорій Тимошенко – до 8 років, а ще один колишній начальник тюрми Михайло Глузман став цілком логічним виключенням з цієї групи. За результатами засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського округу 19–22 серпня 1939 р. колишній начальник 5-го відділу Наум Ремов-Поберьозкін<sup>310</sup> першим серед керівників середньої ланки був засуджений до ВМП і 29 листопада 1939 р. розстріляний<sup>311</sup>. Особи, що проходили разом з ним за справою, були засуджені менш суворо: Володимир Вольський (Кіцис)<sup>312</sup> – до 8 років, Антон Гостінцев – до 10 років позбавлення волі у ВТТ, а Григорій Артем'єв – до 3 років позбавлення волі умовно<sup>313</sup>. За визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 29 жовтня 1939 р. термін позбавлення волі для В. Вольського було знижено до 5 років<sup>314</sup>.

<sup>310</sup> Після Житомира, Н. Ремов-Поберьозкін продовжив службу в Ашхабаді заступником начальника 3-го відділу УДБ НКВС Туркменської РСР. 16 січня 1939 р. заарештований і у лютому 1939 р. разом зі слідчою справою № 14982 етапований до Києва, в НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, т. 2, арк. 75, 85.

<sup>311</sup> Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 646.

<sup>312</sup> Парторганізація УНКВС 20 грудня 1938 р. виключила В. Вольського з партії, але, він ще деякий час залишався т.в.о. особливоуповноваженого УНКВС. 23 грудня 1938 р. військовий слідчий Дворенко допитував його ще раз як свідка. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 400–401.

<sup>313</sup> Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 551–551 зв. Суперечлива інформація про вирок стосовно цих осіб міститься у матеріалах архівних кримінальних справ на інших співробітників НКВС. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 64890, т. 2, арк. 312; ф. 6, спр. 73290-фп, арк. 204.

<sup>314</sup> Архів УМВС України в Житомирській обл., ф. 2, оп. 1, спр. 6751, т. 1, арк. 645 зв.

1 лютого 1940 р. колишній в.о. начальника 6-го відділу УНКВС Євген Анфілов Військовим трибуналом КОВО був засуджений до 7 років, а т.в.о. начальника 4-го відділу УНКВС Василь Резніченко – до 5 років позбавлення волі у ВТТ.

23 квітня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Київського округу засудив Данила Манька і Данила Малуку до розстрілу<sup>315</sup>, Михайла Федорова і Матвія Леснова – до 10 років, Миколу Зуба – до 5 років, а Митрофана Люлька – до 3 років позбавлення волі у ВТТ<sup>316</sup>. Однак, стосовно М. Федорова і М. Леснова Військова колегія Верховного суду СРСР вирок скасувала через недооцінку Військовим трибуналом тяжкості скоєних ними злочинів<sup>317</sup>. За результатами повторного судового засідання Військового трибуналу 27–29 вересня 1940 р. їх було засуджено до розстрілу<sup>318</sup>. 18 жовтня 1940 р. Військова колегія залишила новий вирок у силі, і 4 листопада 1940 р. вони були розстріляні<sup>319</sup>.

Отже, Військова колегія та Військовий трибунал військ НКВС Київського округу (з обмовками) у лютому 1939 – вересні 1940 рр. у випадках з Г. Вяткіним, Н. Ремовим-Поберьозкіним, Д. Маньком, Д. Малукою, М. Федоровим і М. Лесновим-Ізраїлевим виявили безкомпромісність. Водночас стосовно деяких інших керівників і співробітників УНКВС цього не сталося, що не було свідченням об'єктивного судового розгляду, скоріше, навпаки. Відіграли роль якісь інші фактори, які історикам ще необхідно виявити. Можливо, різниця у долі двох начальників УНКВС відображала приховану боротьбу двох тенденцій та їх носіїв у всіх владних структурах – за приборкання органів НКВС і відчайдушний спротив цьому. Ймовірно, мав місце і вплив головного суб'єктивного фактора – волі «вождя» – Й. Сталіна, який був ознайомлений не тільки з матеріалами на Г. Вяткіна, але й на УНКВС по Житомирській області у цілому<sup>320</sup>.

<sup>315</sup> 28 серпня 1940 р. Д. Манька і Д. Малуку було розстріляно. Див: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 429а, 429б.

<sup>316</sup> Там само, арк. 329–330, 337–338.

<sup>317</sup> Там само, арк. 427–428.

<sup>318</sup> Там само, арк. 512–516, 518–521.

<sup>319</sup> Там само, арк. 537–537 зв.

<sup>320</sup> Прокурор СРСР А. Вишинський інформував генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна і голову РНК СРСР В. Молотова про результати розслі-

Останнє припущення навряд чи стосується двох заступників начальника УНКВС. Тут простежується протистояння по лінії «республіка – союзний центр» між Військовим трибуналом військ НКВС Київського округу і Військовою колегією Верховного суду СРСР. Можна припустити, що результат цього протистояння у справі Г. Гришина-Шенкмана, яке закінчилося на користь трибуналу, мав певний вплив на розгляд інших справ. Зокрема, якби не було такого м'якого вироку стосовно Г. Гришина-Шенкмана, ще не відомо, чим би закінчилося судове засідання Військового трибуналу КОВО для А. Лукьянова. Адже, він не тільки працював під керівництвом Л. Якушева і Г. Гришина-Шенкмана, за суджених відповідно до 20 і 10 років позбавлення волі, але потім був ще й заступником розстріляного Г. Вяткіна. Отже, за такого керівництва, яке, нагадаємо, суд кваліфікував злочинним, він за сукупністю напрацював, як мінімум, на 20 років таборів.

Зазначене протистояння виявилось й у справі М. Федорова і М. Леснова з тією лише різницею, що Військовий трибунал ще раз заперечувати думку членів Військової колегії не став. Цим обумовлений той факт, що найбільший удар правосуддя було завдано по керівниках УНКВС середньої ланки – п'ять розстрільних вироків за справами керівників трьох основних відділів УДБ УНКВС (3-го, 4-го і 5-го). Вийшло так, що саме вони найбільшою мірою уособлювали карателів-катів, оскільки виступали в ролі і провідників, і організаторів на обласному рівні, і виконавців масових репресій.

Але так ми оцінюємо їх як суб'єктів репресивної діяльності органів НКВС з висоти сьогодення. Проте, у 1939–1941 рр., у ході кампанії з викриття «порушень соціалістичної законності», ще ніхто не порушував питання про репресивні операції 1937–1938 рр. як складові одного з найтяжчих злочинів ХХ ст. – масового політичного терору в СРСР. Тому керівники УНКВС середньої ланки, такі як М. Леснов, до кінця були переконані в тому, що у більшості випадків вони піддавали репресіям «дійсних ворогів».

---

дування злочинів, що скоїли співробітники УНКВС. Див., зокрема: ГАРФ, ф. Р-8131, оп. 37, д. 118, л. 19–20. Доповідна записка прокурора СРСР А. Вишинського Й. Сталіну і В. Молотову про масові розстріли і вбивства підслідних працівниками УНКВС по Житомирській області від 16 грудня 1938 р.

Доведення протилежного не входило до завдань службових розслідувань і радянського правосуддя кінця 1938–1941 рр. Непослідовність і безсистемність у викритті злочинів, скоєних у 1937–1938 рр. співробітниками НКВС, і не тільки ними, звели фундаментальну проблему відмови від застосування сталінським режимом масового терору як засобу державного управління до ситуативної кампанії викриття окремих «ворогів, що прользли до лав партії і органів НКВС»<sup>321</sup>.

У зв'язку з цим красномовним фактом є те, що одним із тих співробітників УНКВС по Житомирській області, хто отримав досить м'який вирок, був колишній комендант УНКВС М. Люльков. У лютому 1941 р. він був етапований до Карагандинського ВТТ НКВС СРСР (Казахстан), де відбув «незаслужений», на його думку, термін покарання. 20 січня 1942 р. він був звільнений. У червні 1942 р. його мобілізували до Червоної армії. Війна дала йому шанс, який він використав. 25 листопада 1942 р. Президія Верховної ради СРСР задовольнила чергове його клопотання і судимість з нього було знято. У грудні 1942 р. у складі 21-ї механізованої бригади М. Люльков опинився у діючій армії на радянсько-німецькому фронті. Там незабаром був поновлений і в Компартії. Пройшов всю війну і був нагороджений кількома медалями<sup>322</sup>. У серпні 1945 р. демобілізований з армії. Війна перетворила його на заслуженого ветерана. Життя можна було починати, так би мовити, заново.

Але він навіть не змінив місця проживання, як це зробили більшість його колишніх колег, і повернувся до Житомира. До 25 червня 1956 р. працював юрисконсультом у Житомирському відділенні змішаної торгівлі (рос. – «Смешторг»), звідки був звільнений за появу на роботі у нетверезому стані. Коли у 1960 р. Управління КДБ по Житомирській області запросило у відділі кадрів Житомирського міськхарчторгу (одного зі спад-

---

<sup>321</sup> Матеріали слідства достатньою мірою виявили технологію масового терору і стали у нагоді пізніше, коли у 1954–1956 рр. керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим назвало те, що відбувалося у 1937–1938 рр., «наслідками культу особистості Й. Сталіна» і дало старт масовій реабілітації жертв сталінського терору.

<sup>322</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 9, арк. 30.

коємців реорганізованого «Смешторгу») характеристику на М. Люлькава, воно отримало відповідь, що «немає жодного керівника торгу, який спільно з ним працював би»<sup>323</sup>. Враховуючи, що минуло лише чотири роки після його звільнення, складається враження, що ніхто із посадових осіб міськхарчторгу не захотів ставити свій підпис на документі, де йшлося про М. Люлькава.

Директору Житомирського вантажного автопарку № 1 нікуди було подітися і він підписав характеристику М. Люлькава, де повідомлялось, що він працює

«експедитором з вивозу хлібопродуктів до торговельної мережі міста Житомир з 7-го липня 1956 р. і на цій роботі виявив себе принциповим, дисциплінованим працівником [...]. У 1959 р. обраний членом комісії партійного контролю за діями адміністрації»<sup>324</sup>.

Нові часи – на дворі «хрущовська відлига»... Але ностальгія за минулим не давала спокою колишньому коменданту УНКВС. У серпні 1957 р. експедитор звернувся із заявою до голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Івана Олександровича Серова (1905–1990) з проханням повернути конфіскований у нього «Знак почесного чекіста» № 3198, який йому був вручений 9 листопада 1938 р., або видати замість нього інший<sup>325</sup>. Правда, він не написав, що отримав цей знак за «успішне виконання операцій по лінії комендатури УНКВС». Наскільки вони були «успішними», ми розповіли<sup>326</sup>. Йому відмовили, посилаючись на давність часу

<sup>323</sup> ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67839, т. 9, арк. 29.

<sup>324</sup> Там само, арк. 31.

<sup>325</sup> Там само, т. 5, арк. 584–585.

<sup>326</sup> М. Люльков був нагороджений відомчою нагородою – знаком «Почесний працівник ВНК–ДПУ» відповідно до наказу НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р. Див.: Там само, арк. 588. Для додаткового висвітлення особистого внеску М. Люлькава в «успішність операцій» наведемо ще одну цитату: «Стосовно побиття заарештованих перед виконанням над засудженими вироку від самого початку і до останніх днів особливо брав участь кол[ишній] комендант Люльков, який бив заарештованих без будь-якого приводу, іноді поставивши те чи інше запитання і доводячи це побиття до прямого вбивства. Так, коли подавав заарештованих до кімнати для виконання вироку, Люльков сильно бив палицею по голові, і той, кого подавали, падав до нас у кімнату без будь-яких ознак життя, якого ми потім тут же стріляли, не були впевненими, що цю людину Люльков вбив. Особливо такий характер побиття Люльковим засуджених мав місце, коли Люльков був

і на те, що таких знаків більше не виготовляли. Але М. Люльков не заспокоївся. У вересні 1958 р. колишній робітник московського заводу «Серп і молот», як він фактично себе представив, звернувся до Президії Верховної ради СРСР з проханням прийняти додаткове рішення про його реабілітацію і відновлення звання лейтенанта держбезпеки, якого його було позбавлено за вироком Військового трибуналу<sup>327</sup>. В цьому йому також відмовили, як і при другій спробі восени 1959 р. отримати згаданий знак.

Цими зверненнями він привернув до себе увагу представників нового покоління чекістів, які спочатку не уявляли, з ким мають справу. Але слідчим КДБ вдалося знайти свідка, який дав вичерпну характеристику «ветерану». Цим свідком став Михайло Глузман, який на допиті 5 липня 1960 р. відчеканив:

«Люлькова я можу охарактеризувати як п'яничку, садиста і мародера [...]. Свої показання стосовно Люлькова, які я дав на допиті у січні 1939 р. і в судовому засіданні у квітні 1940 р., я підтверджую повністю»<sup>328</sup>.

У суспільстві звучала тема «подолання культу особи та його наслідків», повернення з небуття жертв сталінського терору і поновлення у правах тих з них, хто вижив. Колишні кати не соромилися скористатися ситуацією і намагалися підвищити свій соціальний статус. Треба віддати належне людям, які займалися тоді питаннями реабілітації жертв репресій. Практично всім садистам-катам, а також їхнім вдовам, що писали про своїх «обмовлених» чоловіків, та іншим громадянам, небайдужим до долі даної категорії осіб, у проханнях про реабілітацію було відмовлено. Але влада загалом не просунулася уперед у переосмисленні історії і самої себе. Не трапилося цього і у часи перебудови з її «гласністю», хоча період сталінського терору фактично був розширений від кінця 1920-х до початку 1950-х рр. і було вжито додаткових заходів з відновлення історичної і правової справедливості стосовно жертв репресій.

Від початку 1990-х рр., з відкриттям недосяжних раніше архівів і початком широкої міжнародної гуманітарної співпра-

---

п'яний, що бувало майже завжди, і, особливо, у тих випадках, коли засуджений кричав». Див.: ГДА СБ України, ф. 12, ОІ, спр. 135, арк. 116.

<sup>327</sup> Там само, ф. 5, спр. 67839, т. 5, арк. 573–573 зв.

<sup>328</sup> Там само, т. 9, арк. 203 зв. – 204.



ці, у істориків з'явилася можливість для рестарту у вивченні справжньої історії СРСР. Досягнення міжнародної наукової спільноти у цій царині сьогодні вагомі. Одним з них є те, що активно і різнопланово формується напрям з вивчення реальної історії радянських органів держбезпеки. Однак, водночас з появою глибоких досліджень з'явилися і почали вкорінюватися нові міфологеми, спрямовані на всіляке виправдання теорії і практики російського більшовизму, а звідси – і Й. Сталіна, і чекістів, і навіть масового терору. Агресивність і підступність, з якою продовжується насадження цих міфологем, здатні відтіснити на периферію суспільної свідомості об'єктивне наукове розуміння історичної дійсності.

В цьому полягає згубна інерція тоталітарного минулого, носії якої протягом десятиліть внутрішньо не змінилися і несуть небезпеку для нових поколінь. В основі цієї небезпеки – тяжкі злочини проти людяності, що були скоєні у минулому і залишилися без належної правової оцінки, кримінального покарання і морально-етичного засудження. Більшість посттоталітарних суспільств на пострадянському просторі своєчасно не отримали вакцинації від тяжкої хвороби – теорії і практики організованого державою масового терору, не закріпили засудження їх у відповідних юридичних, соціально-правових, морально-етичних нормах. Це стало не тільки перепорою на шляху соціального прогресу, але й у критичний момент політичного розвитку України відіграло негативну роль у соціальній поведінці частини населення окремих її регіонів, що втратила систему історичних координат і стала іграшкою в руках колишніх чекістів-реваншистів.

**Кокин С. Судьба сотрудников УНКВД по Житомирской области – организаторов и исполнителей «Большого террора» (по материалам архивно-уголовных дел 1938–1940 гг.)**

На основе архивно-уголовных дел, материалов служебного и судебного расследования исследован механизм совершения преступления – массового убийства населения Житомирской области в 1937–1938 гг. Раскрыты дальнейшие судьбы сотрудников органов государственной безопасности – исполнителей приказов высшего политического руководства СССР.

Ключевые слова: УНКВД, Житомир, политические репрессии.

**Kokin S. Destinies of the Officers (Executives and Organizations of the Grate Terror) of Zhytomyr NKVD Regional Office (Following the Materials of Archive Criminal Cases 1938–1940)**

Based on archive criminal cases, materials of internal and court investigations author research the mechanism of the creating mass killings in Zhytomyr region in 1937–1938. Pointed out the future life of NKVD officers.

Key words: Regional NKVD Offices, Zhytomyr, political repressions.

УДК 351.746.1-051(477.54)«193»(045)

**Вадим ЗОЛОТАРЬОВ\***

**«Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр.**

У статті досліджені організаційна структура та керівний склад УНКВС по Харківській області у роки «Великого терору», проаналізовані кримінальні справи на харківських чекістів, засуджених за порушення «соціалістичної законності».

Ключові слова: «Великий терор», УНКВС по Харківській області, державна безпека.

У заголовку статті автор використав назву глави «Використані та викинуті» з книги збіглого на захід чекіста Олександра Орлова «Таємна історія сталінських злочинів»<sup>1</sup>. Орлов, а точніше майор державної безпеки Лев Лазарович Нікольський-Фельдбін (1895–1973), дуже влучно охарактеризував долі сотень своїх товаришів по службі, які вірою та правдою служили комуністичному режиму, а потім стали чи не єдиними «цапами відбувайлами» за його злочини.

Репресії серед співробітників органів комуністичної держбезпеки в Україні наприкінці 1930-х рр. і досі залишаються ма-

---

\* Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

<sup>1</sup> Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М.: Всемирное слово, 1991. – С. 204.